

Μια κομμουνιστική ηθική μπορεί να είναι φιλοσοφικά νόμιμη και πρακτικά λειτουργική;

Είναι δυνατόν να διατυπωθεί μια κομμουνιστική ηθική, η οποία θα είναι φιλοσοφικά νόμιμη και ταυτόχρονα λειτουργική, σε αντίθεση με τα θεωρησιακά-ιδεαλιστικά συστήματα; Αλλά πριν προσπαθήσει κανείς να απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να επιχειρήσει έναν ορισμό της ηθικής, παρ' όλες τις δυσκολίες που συνεπάγεται μια τέτοια απόπειρα.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ηθική συνιστά ένα σύστημα αντιλήψεων για την κοινωνική ζωή και τους κανόνες που θα πρέπει να τη διέπουν. Ένα σύστημα αντιλήψεων για τον άνθρωπο ως βιολογικό και κοινωνικό ον, για την ουσία του, για το νόημα της ζωής, καθώς και για τους κανόνες που πρέπει να ρυθμίζουν την καθημερινή πράξη. Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η ηθική σχετίζεται με τα ήθη, τα έθιμα, το δίκαιο, τη θρησκεία κ.λπ., τα διαποτίζει, ενώ ταυτόχρονα τα υπερβαίνει. Η ηθική συνιστά στοιχείο της ιδεολογίας και ως εκ τούτου ασκεί μια βασικά κοινωνικοπρακτική λειτουργία.

Οι θεωρησιακές φιλοσοφίες, επιδιώκοντας να θεμελιώσουν την ηθική σε καθολικές, αμετάβλητες και υπερβατικές αρχές, διαχωρίζουν συνήθως την κανονιστική ηθική (κανονιστικές αρχές, κατηγορική προσταγή του Καντ κ.λπ.) από την πρακτική ηθική. Η ανιστορική θεμελίωση, καθώς και ο τυπικός διαχωρισμός της κανονιστικής από την πρακτική ηθική αντιφάσκουν με την ιστορική κίνηση, και για το λόγο αυτό απορρίπτονται από τη μαρξιστική παράδοση. Εντούτοις, θα ήταν δύσκολο να αρνηθεί κανείς την ανάγκη γενικών, καθολικών ηθικών αξιωμάτων. Το *ου φονεύσεις*, π.χ., φαίνεται να έχει το καθεστώς τέτοιας αρχής. Τέτοιο καθεστώς αξιώνει, όπως θα δούμε, και η υπερβατική θεμελίωση της ηθικής από τον Καντ, για να μην αναφερθούμε στον Σωκράτη, στον Πλάτωνα, στον Καρτέσιο, στον Λάμπνιτς, στον Μπέρκλεϊ και σε άλλους εκπροσώπους της θεωρησιακής παράδοσης.

Εδώ όμως αναδεικνύεται μια αντίφαση. Η αντίφαση ανάμεσα στους απόλυτους, αιώνιους και πανανθρώπινους κανόνες της χριστιανικής, της καντιανής κ.λπ. ηθικής και στην πραγματικότητα της ιστορίας: την εκμετάλλευση, τους πολέμους, τις εκτελέσεις κ.λπ., κ.λπ. Η πρώτη από τις 10 εντολές, π.χ., εντέλλεται: *Ου φονεύσεις*. Εντούτοις, η Εκκλησία δεν δικαιολόγησε μόνο τη δουλεία, την ταξική εκμετάλλευση και τις εκτελέσεις. Ευλόγησε πάντοτε τους πολέμους, συχνά και των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων, στο όνομα των ιδίων αρχών και της ίδιας θεότητας. Όσο για την καντιανή ηθική, παρά τις αυταπάτες της και με

όλες τις ιδιομορφίες της, αποτελεί μια ηθική θεμελιωμένη στην αντίληψη του ανθρώπου ως ανθρώπου-αστού.

Στο γνωσιο-θεωρητικό επίπεδο, ο ιδεολογικός χαρακτήρας της θεωρησιακής και ειδικά της αστικής ηθικής μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας (διανοητικής και πρακτικής) και της αντίστοιχης τάξικης θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως έγραφαν οι Μαρξ και Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο καταμερισμός εργασίας γίνεται πραγματικός από τη στιγμή που καθιερώνεται ο διαχωρισμός πνευματικής και «υλικής» εργασίας: «Από τη στιγμή αυτή, πράγματι, η συνείδηση είναι δυνατόν να φαντάζεται ότι είναι κάτι διαφορετικό από τη συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής, ότι πράγματι αντιπροσωπεύει κάτι, χωρίς να αντιπροσωπεύει κάτι το πραγματικό. Από τη στιγμή αυτή η συνείδηση μπορεί να χειραφετηθεί από τον κόσμο και να περάσει στη διαμόρφωση της “καθαρής” θεωρίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ηθικής κ.λπ.»¹.

Η θεωρησιακή κατασκευή έρχεται τότε σε σύγκρουση με την υπαρκτή πραγματικότητα. Ως θεωρία, η χριστιανική, η αστική κ.λπ. ηθική, αποτελεί μια απατηλή, φενακισμένη ιδιοποίηση της πραγματικότητας. Είναι, εντούτοις, λειτουργική, με την έννοια ότι συνιστά μια δύναμη ενσωμάτωσης του ατόμου στις υπάρχουσες συνθήκες. Ειδικά η αστική ηθική αποτελεί έκφραση των σχέσεων του αστού με τις συνθήκες ύπαρξής του. Συνεπώς, ίσως δεν είχε άδικο ο Μαρξ όταν χαρακτήριζε τον «αξιοσέβαστο» τραπεζίτη, «έντιμο ληστή», αποτελεσματικότερο από τον παπά². Ως προς τη χριστιανική ηθική, ο Μαρξ πάλι έγραφε στην *Αγία Οικογένεια* ότι δεν είναι παρά ένα όπλο για τον πλούσιο. Ότι μεταφράζει την πραγματική διαφορά πλούσιου-φτωχού σε ιδεατή αντίθεση του καλού και του κακού.

1. Μια απόπειρα οντολογικής θεμελίωσης

Η χριστιανική ηθική, κυρίαρχη στο δυτικό κόσμο επί είκοσι αιώνες, θεμελιώνεται στο δόγμα της δημιουργίας γενικά και στην ειδική πρόταση ότι ο θεός εδημιούργησε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωσή του. Το όποιο ριζοσπαστικό στοιχείο του αρχέγονου χριστιανισμού είχε ήδη υπονομευτεί από τον Απόστολο Παύλο. Στη συνέχεια, η πρακτική της Εκκλησίας ως θεσμού υπηρέτησε τις επιδιώξεις των εκάστοτε κυρίαρχων τάξεων. Η χριστιανική ηθική έχει παρά ταύτα αξιώσεις καθολικότητας και αιωνιότητας, και συχνά αποτέλεσε το θεμέλιο αστικών συστημάτων ηθικής.

Στην αστική ηθική μπορούμε να διακρίνουμε δυο τάσεις: τη χυδαία, ωφελμιστική ηθική, η οποία αναγορεύει το ατομικό συμφέρον σε υπέρτατη αρχή (Χομπς, Τζων-Στιούαρτ Μίλλ, Μπένθαμ κ.λπ.), και τα θεωρησιακά συστήματα (Καρτέσιος, Μπέργλεϋ, Καντ, Χέγκελ κ.λπ.), τα οποία επιχειρούν να συγκροτήσουν μια κανονιστική ηθική, θεμελιωμένη σε υπερβατικές αρχές. Βεβαίως οι δυο τάσεις κάνουν συχνά αμοιβαία δάνεια.

Ως προς το θέμα μας, ενδιαφέρει ιδιαίτερα το εγχείρημα του Καντ (1724-1804). Ο γερμανός φιλόσοφος, ως γνωστόν, απολυτοποίησε την αντίθεση ανάμεσα στα «πράγματα καθαυτά» (νοούμενα) και στα φαινόμενα. Ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει μόνο τα φαινόμενα. Τα νοούμενα μπορεί να τα φωτίζει με το φως του Λόγου, αλλά αδυνατεί να τα γνωρίσει. Ο θεός, η αθανασία της ψυχής, η ελευθερία της βούλησης κ.λπ. ανήκουν στον κόσμο

των νοουμένων. Ο άνθρωπος, αντίστοιχα, ως εμπειρικό ον, υπόκειται στην αιτιότητα. Ως «πράγμα καθαυτό», ως «νοούμενο», αντίθετα, είναι ελεύθερος. Δεν είναι δυνατόν να αποδείξουμε την ύπαρξη του Θεού. Αλλά ο ηθικός νόμος έχει ανάγκη από την πίστη. Δίχως την πίστη στο θεό, ισχυρίζεται ο Καντ, δεν υπάρχει βεβαιότητα ότι στον κόσμο επικρατεί ηθική τάξη. Η παραδοσιακή ηθική θεμελιωνόταν στην αποδοχή της ύπαρξης του θεού. Με μια «κοπερνίκεια αναστροφή», ο Καντ επιχειρήσε να θεμελιώσει την ύπαρξη του θεού στην ύπαρξη του ηθικού νόμου. Αλλά μ' αυτόν τον τρόπο, το μη γνώσιμο (θεός) θεμελιώνεται σε μια υποκειμενική και αμφισβητήσιμη θέση.

Η ηθική, κατά τον Καντ, θεμελιώνεται σε *a priori* (προεμπειρικές) αρχές. Είναι η επιστήμη του δέοντος, όχι του αιτιακά καθορισμένου. Το ορθολογικό μέρος βασίζεται σε *a priori* αρχές. Το εμπειρικό, η πρακτική ανθρωπολογία, θεμελιώνεται στη μεταφυσική των ηθών. Η ηθική, συνεπώς, θεμελιώνεται σε κανόνες που έχουν καθολική, δεσμευτική και αχρονική αξία. Ένας τέτοιος κανόνας, π.χ., είναι ο ακόλουθος: «Να ενεργούμε έτσι ώστε η διαγωγή μας να γίνει κανόνας για όλους τους ανθρώπους που βρίσκονται σε παρόμοιες συνθήκες». «Να ενεργείς ώστε να έχεις φερθεί στην ανθρωπότητα σαν σε σκοπό και όχι σαν μέσο». Η κατηγορική προσταγή του Καντ θεμελιώνεται σε απόλυτες, αχρονικές παραδοχές. Μια ενέργεια, κατά το γερμανό φιλόσοφο, θα είναι ηθική μόνο όταν γίνεται αποκλειστικά από σεβασμό προς τον ηθικό κανόνα. Αλλά η κατηγορική προσταγή, με τον απόλυτο, αχρονικό χαρακτήρα της, καταλήγει να γίνεται απάνθρωπη. Αν, π.χ., μια πόλη πρόκειται να καταστραφεί από κάποιον εισβολέα, τότε, κατά την καντιανή ηθική, οι αρχές οφείλουν να θανατώσουν τους εγκληματίες, επειδή είχαν παραβιάσει τον απόλυτο ηθικό νόμο!

Αλλά πού θεμελιώνεται και τι θεμελιώνει ο υποτιθέμενος απόλυτος ηθικός νόμος; Κατά τον Γκράμσι, πρόκειται απλώς για κοινοτοπία (truism). Επειδή υποτίθεται ότι ισχύει παντού, πάντοτε και για τα πάντα, καταλήγει είτε στην απλοϊκή ηθικολογία είτε στην ψυχρή βαρβαρότητα.

Αλλά ποια είναι η φιλοσοφική θεμελίωση της καντιανής ηθικής, την οποία ο Καντ θεωρεί προφανή; Δυο πράγματα, γράφει, γαμίζον θαυμασμό την ψυχή μου: ο έναστρος ουρανός πάνω μου και ο ηθικός κόσμος μέσα μου. Ως προς τον έναστρο ουρανό, ο θαυμασμός, αν και κίνητρο για τη φιλοσοφική σκέψη, δεν θεμελιώνει αφ' εαυτού κάποια κοσμοαντίληψη. Ως προς τον ηθικό νόμο, αυτός είναι το ζητούμενο. Και στο ζητούμενο αλλά όχι υπαπόδεικτο, ο Καντ θεμελιώνει την ύπαρξη του θεού, η οποία δεν μπορεί να αποδειχτεί με τη βοήθεια του Λόγου.

Αλλά ο Καντ θα υποστηρίξει ότι ο ηθικός νόμος του εκδηλώνει μια ζωή ανεξάρτητη από τη ζωικότητα, ακόμα και από τον αισθητό κόσμο, επειδή ο νόμος αυτός δίνει ένα σκοπό στην ύπαρξη που εκτείνεται πέρα από τα όρια της ζωής, στο άπειρο. «Άπειρος» μόχθος στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* και στη συνέχεια στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, που κατέληξε σε μια απλή χριστιανική ηθικολογία εξίσου αθεμελιώτη μ' εκείνη της θεολογίας.

Ο Καντ φανταζόταν ότι νομοθετούσε για την αιωνιότητα. Στην πραγματικότητα εξέφρασε, με συντηρητικό τρόπο, την ηθική της ανερχόμενης αστικής τάξης. Μια ηθική οντολογικά αντίθετη με τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού³.

Εντούτοις, το ερώτημα για τη δυνατότητα να υπάρξει μια ενδοκοσμική κομμουνιστική

ηθική, η οποία θα θεμελιώνεται σε καθολικές-κανονιστικές αρχές ενώ ταυτοχρονα θα αποφύγει τον υπερβατικό και ανιστορικό χαρακτήρα της καντιανής ηθικής, δεν έχει απαντηθεί. Θα επιχειρήσω να το αντιμετωπίσω στο οικείο μέρος αυτού του κειμένου.

Ας κατέλθουμε όμως από τον αφηρημένο κόσμο ηθικών κατηγοριών στο συγκεκριμένο της βιολογίας. Ο άνθρωπος είναι φυσικό-βιολογικό ον. Δεν δημιουργήθηκε κάποια στιγμή από κάποιο εξωφυσικό Ον. Είναι προϊόν της μακράς πορείας της φυλογένεσης, η οποία ξεκίνησε με τις πρώτες μορφές έμβιων όντων πριν από 3,5 περίπου δισεκατομμύρια χρόνια και αποκορυφώθηκε με τα σπονδυλωτά, τα θηλαστικά, τα ανώτερα θηλαστικά και τον άνθρωπο.

Ο άνθρωπος διαφέρει από τα υπόλοιπα θηλαστικά. Εντούτοις, η ανατομία, η φυσιολογία, η γενετική και η μοριακή βιολογία θεμελιώνουν τη συνέχεια, η οποία δεν αντιφάσκει με τη διαφορά. Ανάμεσα στα ζώα και τον άνθρωπο δεν υπάρχει τομή. Δεν υπάρχει οντολογική αντίθεση, αλλά ενότητα στο εσωτερικό της διαφοράς. Όλα αυτά αποτελούν σήμερα κεκτημένο της επιστήμης και προϋπόθεση για την άρση του πανάρχαιου δυισμού ψυχής και σώματος, που διατυπώθηκε ως γνωστόν από τους Πυθαγόρειους, τον Πλάτωνα, τη χριστιανική δογματική και ο οποίος συνεχίζει και σήμερα να αποτελεί κυρίαρχη αντίληψη για την ανθρώπινη φύση.

Το ανθρώπινο είδος αναδύθηκε μέσα από το ζωικό βασίλειο. Αντίστοιχα, το πνεύμα ή η ψυχή κ.λπ. δεν είναι δωρεά κάποιου Δημιουργού και δεν μπορεί να υπάρξει ως αυτόνομη οντότητα, ανεξάρτητη από το σώμα. Η *ψυχοσωματική ενότητα* του ανθρώπου αποτελεί επίσης κεκτημένο της επιστήμης. Πράγματι, ο ανθρώπινος ψυχισμός αναπτύχθηκε στην πορεία της φυλογένεσης και της κοινωνικής ζωής ως υπέρβαση του ψυχισμού των ζώων. Από τους τροπισμούς των μονοκύτταρων οργανισμών και τα αντανακλαστικά ανώτερων μορφών μέχρι την ανάπτυξη του εγκεφάλου και του νευρικού συστήματος, της εννοιακής σκέψης, της φαντασίας και του συνόλου των συναισθηματικών δυνατοτήτων του κοινωνικού ανθρώπινου όντος, υπάρχουν ποιοτικά άλματα, υπερβάσεις, αλλά δεν υπάρχει τομή. Η *οντική ενότητα* του ανθρώπου με το σύνολο των έμβιων όντων συνιστά σήμερα επιστημονική αλήθεια.

Η *ανθρωπογένεση* δεν ήταν ένα στιγμιαίο συμβάν. Ήταν μια ιστορική διαδικασία. Όπως γράφει ο Μαρξ, ήδη από την περίοδο της βαρβαρότητας διαμορφώθηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης προσωπικότητας, όπως η προσωπική αξιοπρέπεια, η ευγλωτία, η θρησκευτική ευαισθησία, η εντιμότητα, η ανδρεία και το θάρρος, αλλά και η σκληρότητα, η πανουργία και ο φανατισμός⁴. Από την *αυγή της προϊστορίας*, ο άνθρωπος εμφανίζεται ως πεδίο αντιφατικών δυνατοτήτων.

Αλλά η πνευματικότητα συνδέεται με σχέσεις αμοιβαίου καθορισμού, αλληλόδρασης, με την άλλη, θεμελιώδη όψη του ανθρώπου. Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς: «Μπορούμε να διακρίνουμε τους ανθρώπους από τα ζώα από τη συνείδηση, τη θρησκεία και οτιδήποτε άλλο. Οι ίδιοι αρχίζουν να διακρίνονται από τα ζώα από τη στιγμή που αρχίζουν να παράγουν τα μέσα της ύπαρξής τους, βήμα προς τα εμπρός το οποίο είναι συνέπεια της σωματικής τους οργάνωσης. Παράγοντας τα μέσα της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι παράγουν έμμεσα την ίδια την υλική τους ζωή»⁵. Ο άνθρωπος κατασκευαστής εργαλείων (Φραγκλίνος). Ο άνθρωπος ζώο πολιτικό (Αριστοτέλης). Ο άνθρωπος ζώο κοινωνικό (Μαρξ). Οι τρεις αυ-

τές όψεις είναι αλληλένδετες και η ηθική συγκροτείται ως η ιδεολογική έκφραση της κοινωνικής πραγματικότητας: ενιαία ηθική της πρωτόγονης κοινότητας, αντιθετικά συστήματα στις ταξικές κοινωνίες.

Η εμφάνιση του ηθικού φαινομένου ως γεγονός της εξέλιξης συνιστά ένα ποιοτικό άλμα, μια νέα πραγματικότητα, στα πλαίσια μιας οντολογικής συνέχειας από τον ψυχισμό των ζώων στον κόσμο του νοήμονος ανθρώπου. Η δαρβινική θεωρία της εξέλιξης, τα σημερινά δεδομένα της, το σύνολο των επιστημών της ζωής, έχουν μια ρητή οντολογική σημασία: επιβεβαιώνουν και επιβάλλουν τον υλισμό σε βάρος του παραδοσιακού δυϊσμού. Ο υλισμός αυτός, όπως γράφει ο Υ. Quinipou, δεν επιβάλλεται από τα πάνω ως ιδεολογική επιλογή αλλά ως συνέπεια της επιστήμης⁶.

Πώς θα μπορούσαμε λοιπόν να θεμελιώσουμε, σ' αυτή την επιστημονική, οντολογική βάση, μια ηθική η οποία θα έχει την αξίωση καθολικότητας, που θα είναι κανονιστική και ταυτόχρονα υλιστική;

Επιστρέφουμε στην αρχική μας παραδοχή, η οποία έχει το status επιστημονικής αλήθειας: Ο άνθρωπος είναι φυσικό-βιολογικό ον. Η ανθρωποποίηση, προϊόν ιστορικής εξέλιξης, πραγματοποιήθηκε χάρη στην κοινωνική ζωή στη συνέχεια. Η ανθρώπινη κοινότητα αποτελείται από άτομα —όχι από τα αφηρημένα άτομα της θεωρησιακής ανθρωπολογίας, αλλά από άτομα που υπάρχουν στο εσωτερικό ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων. Αλλά, ενώ η ανθρώπινη κοινότητα έχει μια ιστορία μέσα στο χρόνο, το άτομο έχει έναν περιορισμένο χρονικό ορίζοντα. Είναι θνητό, εξαρτημένο από το περιβάλλον του, έρμαιο φόβων και φορέας ελπίδων. Είναι μια προσωρινή ύπαρξη που επιθυμεί και ελπίζει στην πραγμάτωση των δυνατοτήτων του και στη σύντομη επίγεια ευτυχία.

Το άτομο, το κοινωνικό άτομο, είναι μια ανεπανάληπτη οντότητα. Με την έννοια αυτή συνιστά μια *απόλυτη* αξία. Μια κανονιστική ηθική οφείλει, συνεπώς, να συγκροτεί το γενικό πλαίσιο για τη διακαίωση της ανθρώπινης ύπαρξης. Μια τέτοια ηθική φαίνεται ατομιστικιστή. Εντούτοις, μια τέτοια εντύπωση θα ήταν εσφαλμένη. Εδώ το άτομο είναι οργανικό στοιχείο του κοινωνικού συνόλου. Ταυτόχρονα, μια ηθική θεμελιωμένη στην απόλυτη αξία του κοινωνικού ατόμου θα είναι μια ηθική ενδοκοσμική. Θα απορρίπτει την όποια υπερβατική θεμελίωση και τις όποιες φανταστικές υπερβατικές αξίες. Ταυτόχρονα θα έχει συνείδηση της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων και της ιστορικότητας-σχετικότητας των προγενέστερων ηθικών συστημάτων. Η ιστορία δεν έχει σκοπό. Δεν κατευθύνεται σε κάποιο υψηλό Τέλος (Χέγκελ) ή στο άθλιο, χθαμαλό αστικό-υλιστικό Τέλος του Φουκουγιάμα. Η ιστορία, όπως γράφει ο Λούκατς, είναι μια μη-αντιστρέψιμη διαδικασία και, συνεπώς, φαίνεται φυσικό να αρχίσουμε την οντολογική έρευνα της ιστορίας εισάγοντας τη χρονική μη αντιστρεψιμότητα. Πρόκειται, κατά τον Λούκατς, για μια αυθεντική οντολογική σχέση⁷. Η ιστορική θεώρηση του ανθρώπου, αντίστοιχα, αίρει την αντίφαση ανάμεσα στην κατάσταση του ζώου και στην ηθικότητα. Η οντική συνέχεια στα πλαίσια του υλισμού επιτρέπει ίσως τη συγκρότηση μιας υλιστικής-κομμουνιστικής ηθικής. Αλλά βρισκόμαστε απλώς στην αρχή. Ένας παρόμοιος ισχυρισμός χρειάζεται περαιτέρω θεμελίωση. Εντούτοις, πριν απ' αυτό, είναι ανάγκη να σκιαγραφήσουμε τα θεμέλια και την ουσία της αστικής ηθικής.

2. Η ταξικότητα και το αδιέξοδο της αστικής ηθικής

Η μαρξική (και γενικότερα η μαρξιστική) ηθική απογυμνώνει το άτομο από το απατηλό φωτιστέφανο του ιδεαλισμού. Ειδικότερα του στερεί την ελπίδα της υπέρβασης και της μετα-θάνατον «ζωής». Εντούτοις, η χρονικά περιορισμένη ανθρώπινη ύπαρξη, η θνητότητα του ατόμου, δεν υποβαθμίζει την αξία του. Όπως σημειώσαμε και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η μαρξιστική-υλιστική ηθική οφείλει να αναγορεύσει το άτομο σε απόλυτη αξία. Από μέσο της αστικής κοινωνίας να το υψώσει σε σκοπό.

Αλλά ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των πολυάριθμων ρευμάτων της αστικής ηθικής; Αφετηριακή θέση τους είναι η ψευδαίσθηση για την αιωνιότητα της αστικής κοινωνίας και, αντίστοιχα, η αντίληψη του ανθρώπου ως ανθρώπου-αστού. Σχηματοποιώντας, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε, όπως έχουμε σημειώσει, δυο κύρια ρεύματα της αστικής ηθικής: το χυδαίο-ωφελμιστικό και το θεωρησιακό-ιδεαλιστικό. Το πρώτο, για τον εξωραϊσμό του έχει ανάγκη από ένα «συμπλήρωμα ψυχής». Αλλά τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο προϋποθέτουν, ρητά ή μη, ένα χυδαίο, αστικό, ωφελμιστικό υλισμό, επειδή και τα δύο προϋποθέτουν την πρώτη και έσχατη αξία της αστικής κοινωνίας: την ιδιωτική ιδιοκτησία.

Οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης είδαν την αστική κοινωνία ως την κατάληξη της ιστορικής κίνησης. Ως την πραγμάτωση της Ελευθερίας, του Κράτους Δικαίου και του Ορθού Λόγου. Όπως γράφει ο Μαρξ, είδαν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή ως υποκείμενη σε φυσικούς, αιώνιους νόμους, ανεξάρτητους από την ιστορία. Είδαν, κατά συνέπεια, τις αστικές σχέσεις ως φυσικούς, αμετάβλητους νόμους της κοινωνίας, θεωρούμενης *in abstracto*⁸. Αντίστοιχα η αστική ηθική θεωρήθηκε ότι θεμελιώνεται σε οικουμενικές αξίες. Ο Ένγκελς, π.χ., αναφερόμενος στον κατά τα άλλα υλιστή Φόνερεμπαχ, έγραφε σχετικά ότι η ηθική του «είναι προσαρμοσμένη σε όλους τους καιρούς, σε όλους τους λαούς, σε όλες τις συνθήκες και γι' αυτό ακριβώς δεν είναι εφαρμόσιμη πουθενά και παραμένει αδύνατη μπροστά στον πραγματικό κόσμο, όσο και η κατηγορική προσταγή του Καντ»⁹.

Ποια είναι λοιπόν η κρυμμένη (για την αστική ιδεολογία) αιτία της αντίφασης της αστικής ηθικής με την υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα;

Οι κεφαλαιοκρατικές παραγωγικές σχέσεις ωρίμασαν (σχετικά) στα πλαίσια της φεουδαρχικής κοινωνίας. Οι αστοί ιδεολόγοι είχαν υπονομεύσει το φεουδαρχικό εποικοδόμημα και οι αστικές επαναστάσεις οδήγησαν στην άρση των φεουδαρχικών προνομίων —μερική έστω, εξαιτίας των γνωστών ιστορικών συμβιβασμών. Από τη Διακήρυξη της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, το κίνημα του Διαφωτισμού και τη Γαλλική Επανάσταση, μέχρι την Κοινωνία των Εθνών και τον ΟΗΕ, όλοι μιλούσαν για ανθρώπινα δικαιώματα, για σεβασμό του ανθρώπινου προσώπου και για αυτοδιάθεση των λαών. Το τι έγινε, το γνωρίζουμε. Γιατί;

Η αστική τάξη έγραφε στις σημαίες της: Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφσύνη. Υποσχόταν την πραγμάτωση του Κράτους Δικαίου και του Ορθού Λόγου. Ποιο ήταν όμως και ποιο παραμένει το θεμέλιο των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών; Η ιδιωτική ιδιοκτησία.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία στις πρώτες της μορφές δεν ήταν προϊόν αλλοτριωμένης εργασίας. Όμως η πηγή της μεγάλης αστικής ιδιοκτησίας και του κεφαλαίου γενικότερα (που

δεν είναι απλώς *σχέση*, όπως υποστηρίζουν πολλοί επικαλούμενοι τον Μαρξ) είναι η υπεραξία, η οποία δημιουργείται στο χώρο της παραγωγής και την οποία ιδιοποιείται ο κάτοχος των μέσων παραγωγής.

Η κεφαλαιοκρατική είναι μια γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Τα μέσα παραγωγής, η γη, η εργατική δύναμη έχουν μετατραπεί στις σύγχρονες κοινωνίες σε εμπόρευμα. Αλλά η εμπορευματική παραγωγή είναι ενδογενώς ανταγωνιστική. Οι πλανητικοί ανταγωνισμοί του σημερινού κόσμου τροφοδοτούνται από το βασικό αυτό χαρακτηριστικό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και εκμηδενίζουν τη λειτουργικότητα των ηθικολογιών της αστικής τάξης.

Θεμέλιο της κοινωνίας μας είναι η ιδιωτική ιδιοκτησία. Μέσο για την απόκτηση και την επέκταση του πλούτου είναι η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Συνέπειες: η φτώχεια μέσα στον πλούτο (Μαρξ), η ανεργία, η εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων, οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης, οι τοπικοί (επί του παρόντος) πόλεμοι, ο γενικευμένος ανταγωνισμός, η αποξένωση, η φθορά των ανθρώπων και των πραγμάτων.

Η σύγχρονη κεφαλαιοκρατική βαρβαρότητα κονιορτοποιεί τα ιδεολογήματα της αστικής ηθικής: Η ελευθερία είναι η αρνητική, ανταγωνιστική ελευθερία των κατόχων του κεφαλαίου και η αντίστοιχη «ελευθερία» του προλετάριου να πουλήσει το μόνο εμπόρευμα που διαθέτει: την εργατική του δύναμη. Η ισότητα μπροστά στο νόμο είναι τυπική. Αυτό που δεσπόζει είναι η οικονομική ανισότητα και όσα αυτή συνεπάγεται για την κοινωνική θέση, την παιδεία και τον πολιτισμό. Το κράτος δικαίου, στηριγμένο στο *αστικό δίκαιο*, είναι, σε τελευταία ανάλυση, ο εγγυητής της σταθερότητας και της αναπαραγωγής των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Η υπαρκτή αυτή πραγματικότητα κονιορτοποιεί τα αξιώματα της αστικής ηθικής. Η κοινωνία μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε σύνολο ανταγωνιζόμενων ατόμων. Τα δικαιώματα είναι, σε τελευταία ανάλυση, το δικαίωμα της ιδιοτέλειας. Η ελευθερία ορίζεται αρνητικά, με βάση το θεμέλιο της κοινωνίας των ιδιωτών: να μην επιτρέπεται να σε βλάπτουν, να μην βλάπτεις τον άλλο. Στην κοινωνία αυτή το άτομο, θεοποιημένο από την αστική ατομιστική ηθική, μετατρέπεται σε ένα ον εγωιστικό, μετέωρο, σ' έναν κόσμο όπου «άνθρωπος προς άνθρωπο λύκος», αποξενωμένο από τους συνανθρώπους του, εκκενωμένο από τα θετικά στοιχεία της ιστορικά διαμορφωμένης ουσίας του. Από τη μια ο αστός-ιδιοκτήτης. Από την άλλη ο προλετάριος, του οποίου η αξία αποτιμάται με βάση την εργατική του δύναμη —ο άνθρωπος που έχει εκπέσει στην κατάσταση του εμπορεύματος¹⁰.

Με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας, οι ιδεολόγοι της πρώιμης αστικής τάξης (Φρ. Μπέρκον, Καρτέσιος κ.λπ.) διέβλεψαν τη δυνατότητα να υπάρξει μια κοινωνία αφθονίας. Μια τέτοια κοινωνία θα αποτελούσε —μαζί με την ελευθερία, το Κράτος Δικαίου και τον Ορθό Λόγο— το θεμέλιο του αστικού ουμανισμού. Αλλά ήδη από την αυγή του καπιταλισμού, η ανθρωπότητα —ειδικά η Δυτική Ευρώπη— γνώρισε νέες μορφές, μοντέρνας πλέον βαρβαρότητας. Ο Τόμας Μόρους (1480-1535) μας δίνει μια εναργή περιγραφή της φρίκης της υπό διαμόρφωση αστικής κοινωνίας¹¹.

Ας έλθουμε όμως στον πιο κοντινό σε μας Κάρολο Μαρξ. Η επιστήμη και οι τεχνολογικές καινοτομίες πολλαπλασιάζουν την παραγωγικότητα της εργασίας. Όμως, «στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα όλες οι μέθοδοι πολλαπλασιασμού της δύναμης της συλλογικής ερ-

γασίας», γράφει ο Μαρξ, «εκτελούνται σε βάρος του βιομηχανικού εργάτη. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μεταμορφώνονται σε μέσα για τον εξουσιασμό και την εκμετάλλευση του παραγωγού: τον μετατρέπουν σε ανάπηρο, αποσπασματικό άνθρωπο ή σε εξάρτημα της μηχανής. Του αντιπαραθέτουν σαν εχθρικές δυνάμεις, τις δυνάμεις της παραγωγής». «Στη γεωργία, όπως και στο εργοστάσιο», γράφει επίσης ο Μαρξ, «ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής γίνεται το μαρτυρολόγιο του παραγωγού». Ο αστικός καταμερισμός εργασίας «χτυπά το άτομο στην ίδια τη ρίζα της ύπαρξής του», το μέσο της εργασίας που έχει μετατραπεί σε αυτόματο ορθώνεται μπροστά στον εργάτη με τη μορφή κεφαλαίου, νεκρής εργασίας, που δεσπόζει και εξαντλεί τη ζωντανή του δύναμη¹².

Σε διάφορα σημεία του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αναλύει τον εξ' υπαρχής ανταγωνιστικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία οδηγεί στην ξέφρενη κατασπατάληση της εργατικής δύναμης. Γυναίκες και παιδιά πέντε, έξι, ακόμα και τεσσάρων ετών δούλευαν από το πρωί ως το βράδυ σε αφόρητες συνθήκες, που κατέστρεφαν την υγεία τους και τους εξαθλιώναν ηθικά. «Πριν από την απαγόρευση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών (κάτω των 10 ετών) στα ορυχεία, το κεφάλαιο έβρισκε τον τρόπο να κατεβάζει στα πηγάδια γυναίκες, κοπέλες και άνδρες γυμνούς, δεμένους μαζί, σε θαυμαστή συμφωνία με τον ηθικό του κώδικα»¹³. Σε θαυμαστή συμφωνία, θα πρόσθετε κανείς, με την ηθική του καθολικισμού, του καλβινισμού, του πουριτανισμού ή του Καντ. Βέβαια, στο σημερινό κόσμο δεν κυριαρχεί αυτή η ωμή φρόνη. Εντούτοις, η «μεταμοντέρνα» βαρβαρότητα, με τις νέες πιο ύπουλες και δυσανάγνωστες μορφές, τροφοδοτείται από τις ίδιες αιτίες.

Και το κράτος; Και η λειτουργία των πολιτικών θεσμών; Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς: «Το κράτος είναι η μορφή διά της οποίας τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης αξιοποιούν τα κοινά τους συμφέροντα και στο οποίο συμπυκνώνεται ολόκληρη η πολιτική κοινωνία μιας εποχής. Κατά συνέπεια όλοι οι κοινοί θεσμοί διαμεσολαβούνται από το κράτος και παίρνουν πολιτική μορφή. Από αυτούς η πλάνη ότι ο νόμος θεμελιώνεται στη θέληση και, ακόμα καλύτερα, σε μια *ελεύθερη* βούληση, αποσπασμένη από τη συγκεκριμένη βάση της. Η διάλυση της φυσικής κοινότητας γεννάει το ιδιωτικό δίκαιο, καθώς και την ιδιωτική ιδιοκτησία, που αναπτύσσονται ταυτόχρονα»¹⁴.

Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, οι ανταγωνισμοί και οι συνέπειές τους επιβάλλονται ως εξωτερική, αδυσώπητη μοίρα στα άτομα. Στη βάση αυτή το κοινό συμφέρον αποτελεί αυταπάτη, και κάθε σύστημα ηθικής είναι εκ των προτέρων υπονομευμένο. Η αδυναμία της αστικής ηθικής, όπως γράφει ο I. Mézáros, «αποδεικνύει ότι οι κοινωνικές ανάγκες δεν έχουν γίνει εσωτερικές ως προς το άτομο, αλλά εξωτερικές ανάγκες της κοινωνίας. Το δίκαιο δεν μπορεί να μετατρέψει την εξωτερική ανάγκη σε εσωτερική ανάγκη του ατόμου. Η έννοια του ηθικού καθήκοντος είναι μια αφηρημένη και αλλοτριωμένη έκφραση αυτής της αντίφασης»¹⁵.

Ας συνοψίσουμε με ένα γνωστό απόσπασμα από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*:

«Παντού όπου η αστική τάξη ήρθε στην εξουσία, κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. Έσπασε χωρίς οίκτο όλους τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνδέανε τον άνθρωπο με τους φυσικούς ανώτερους του και δεν άφησε κανέναν άλλο δεσμό ανάμεσα σε άνθρωπο και σε άνθρωπο, εκτός από το γυμνό συμφέρον, από την αναισθητή "πληρωμή τους μετρητοίς". Έπνιξε στα παγωμένα νερά του εγωί-

στικού υπολογισμού τα ιερά ρίγη του ευλαβικού ρεμβασμού, του ιπποτικού ενθουσιασμού, της μικροαστικής μελαγχολίας. Μετέτρεψε την προσωπική αξιοπρέπεια σε ανταλλακτική αξία και στη θέση των απειράριθμων γραφτών και των έντιμα αποκτημένων ελευθεριών έβαλε τη μοναδική ασυνείδητη ελευθερία του εμπορίου. Με μια λέξη, στη θέση της σκεπασμένης με θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες εκμετάλλευσης, έβαλε την ανοιχτή, ξεδιάντροπη, άμεση, σκληρή εκμετάλλευση.

Η αστική τάξη αφαίρεσε το φωτοστέφανο απ' όλα τα, ως τα τότε, αξιολύβαστα επαγγέλματα που τα αντίκριζαν με θρησκευτική ευλάβεια. Το γιατρό, το νομικό, τον παπά, τον ποιητή, τον άνθρωπο της επιστήμης, τους μετέτρεψε σε μισθωτούς εργάτες της»¹⁶.

Σήμερα βιώνουμε νέες μορφές «μεταμοντέρνας» βαρβαρότητας. Στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού οι κοινωνικές σχέσεις εξαρθώνονται. Μένουν οι ανταγωνιστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Οι άνθρωποι, ενσωματωμένοι σε ένα πλέγμα ανελέητων ανταγωνισμών, επιστρέφουν στην κατάσταση του θηρίου. Εντούτοις, δεν πρόκειται για τη θηριωδία του άγριου ζώου, αλλά, όπως έγραφε ο νεαρός Μαρξ, για τη θηριωδία του ζώου με τη μολυσμένη ανάσα του πολιτισμού. Το εγωιστικό άτομο, αγωνιζόμενο να σώσει τη «μοναδικότητα» (και την ιδιοκτησία του), τη χάνει μέσα στην ανασφάλεια και το άγχος, συρρικνώνεται σε μια ύπαρξη αποξενωμένη από τις υψηλότερες πνευματικές, καλλιτεχνικές και ψυχικές δυνατότητες που η ανθρωπότητα κατέκτησε στην πορεία χιλιετιών ταξικής πάλης αλλά και δημιουργίας.

Για ποια ηθική και με ποια αισιοδοξία να μιλήσουν οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης; Δεν είναι τυχαίο ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός γέννησε, ως αντίδραση στην κεφαλαιοκρατική βαρβαρότητα, το κίνημα του ρομαντισμού¹⁷. Και δεν είναι επίσης τυχαίο ότι, από τα μέσα του περασμένου αιώνα, η αίσθηση της κρίσης, του αδιεξόδου και του πεσιμισμού κυριαρχεί στην αστική ανθρωπολογική παράδοση. Ο γενάρχης του χριστιανικού υπαρξισμού, ο Δανός Κίερκεγκωρ (1813-1855), θεωρούσε κεντρική έννοια στις ανθρώπινες σχέσεις την έννοια της παρεξήγησης¹³, ενώ ο Νίτσε (1844-1900), περιφρονώντας τη μετριότητα των αστών, κήρυξε έναν ηρωικό μηδενισμό. Ο Γιάσπερς, στην εποχή μας, θεωρούσε την επικοινωνία σχεδόν ακατόρθωτη, ενώ κατά τον Σαρτρ το βλέμμα του άλλου ακινητοποιεί, απογυμνώνει. Αυτός που με βλέπει, θα γράψει ο Σαρτρ, μου αρνείται την υποκειμενικότητά μου, από «δι' εαυτόν» με μετατρέπει σε «καθ'αυτόν». Η κόλαση, κατά το γάλλο υπαρξιστή, είναι ο άλλος και η ουσία των ανθρώπινων σχέσεων είναι η σύγκρουση.

Η αστική ηθική έχει προ πολλού απωλέσει την όποια αρχική αισιοδοξία της¹⁸. Το μόνο που είναι πλέον ικανή να προβλέψει είναι το τέλος της Ιστορίας, όχι το υψηλόφρον «τέλος» της εγγελιανής ολοκλήρωσης της πορείας του Πνεύματος, ούτε την ανοδική πορεία προς το σημείο Ωμέγα —την ένωση με το θεό που οραματίζεται η χριστιανική διαλεκτική του Τεγιάρ ντε Σαρντέν. Αυτό που μπορεί να προβλέψει είναι ένα άθλιο υλιστικό «τέλος», κατά τον επίσης άθλιο Φουκουγιάμα, όπου τα δίποδα της παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής κοινωνίας θα παράγουν, θα καταναλώνουν και θα ψηφίζουν, προτού περάσουν από την πρώτη στη δεύτερη ανυπαρξία.

Η κεφαλαιοκρατική-βιομηχανική κοινωνία, παρά τις τεράστιες δυνατότητες που δημιούργησε στον τομέα της τεχνολογικής προόδου, άρα και τις δυνατότητες οικονομικού πλούτου, απέτυχε. Αυτό αποτελεί πλέον διαπίστωση και μελετητών που δεν έχουν σχέση με

το μαρξισμό και το εργατικό κίνημα. Αλλά η αποτυχία του καπιταλισμού είναι μια αποτυχία της ανθρωπότητας συνολικά, η οποία δεν κατόρθωσε να ελέγξει το ιστορικό γίγνεσθαι; Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν λανθασμένο. Η αποτυχία του καπιταλισμού είναι η αποτυχία ενός τρόπου παραγωγής στηριγμένου στην ιδιωτική κατοχή των μεγάλων μέσων παραγωγής και στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Ο ανταγωνισμός και οι συνέπειές του είναι ενδογενές στοιχείο αυτού του τρόπου παραγωγής.

Μπορούμε, συνεπώς, να υποστηρίξουμε τη δυνατότητα ενός ανώτερου τρόπου παραγωγής, του κομμουνιστικού, στηριγμένου στην κοινή κατοχή των μέσων παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου; Μετά την αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού πειράματος, μήπως πρέπει να εγκαταλείψουμε αυτή την ελπίδα; Είναι εύκολο να παραιτηθεί κανείς. Το πιο δύσκολο και αναγκαίο είναι να απαντήσει στο ερώτημα με βάση τις δυνατότητες του σημερινού κόσμου. Και πρώτα με βάση τις αντικειμενικές δυνατότητες.

3. Κομμουνισμός: αναγκαιότητα, ουτοπία ή ιστορική δυνατότητα;

Η σημερινή πραγματικότητα του καπιταλισμού, η οποία μπορεί να καταλήξει στην αυτοκαταστροφή του ανθρώπινου είδους, συγκεκριμενοποιεί την τραγική αποτυχία αυτού του συστήματος, καθώς και των συστημάτων ηθικής που δεν υπερβαίνουν το στενό του ορίζοντα. Σήμερα τίθεται εναγώνια το ερώτημα αν μια αταξική κοινωνία είναι δυνατή. Αντίστοιχα, αν είναι δυνατό να υπάρξει μια κομμουνιστική ηθική με θεμέλιο την ανθρώπινη χειραφέτηση, την ελευθερία, το συλλογικό έργο και την ανθρώπινη αλληλεγγύη. Αλλά, προφανώς, προτού αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της ηθικής, θα πρέπει να ανιχνεύσουμε και να τεκμηριώσουμε τη δυνατότητα για μια κομμουνιστική κοινωνία. Και πρώτα, οι αντικειμενικές-υλικές προϋποθέσεις.

Τα παραδοσιακά κομμουνιστικά κόμματα, δέσμια του οικονομισμού και της ντετερμινιστικής αντίληψης της ιστορίας, θεωρούσαν αναπόφευκτη την έλευση του κομμουνισμού: αναγκαία κατάληξη των «ορειχάλκινων νόμων της Ιστορίας». Αλλά, άλλο αναγκαίος για την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας, άρα περισσότερο επίκαιρος από ποτέ, και άλλο ότι θα είναι προϊόν μιας αναπόδραστης ιστορικής νομοτέλειας. Η φαταλιστική αντίληψη της ιστορίας είχε τις γνωστές συνέπειες για τη ζωή και τη δράση των κομμουνιστικών κομμάτων. Ας επιχειρήσουμε, συνεπώς, να συλλάβουμε τη σχέση δυνατότητας και πραγματικότητας ως προς το θέμα που μας απασχολεί.

Ο κομμουνισμός δεν είναι, όπως έχουμε σημειώσει, ιδεώδες. Είναι μια δυνατότητα η οποία ωριμάζει μαζί με τις αντινομίες του καπιταλισμού και η οποία θα καταργήσει αυτή την απάνθρωπη πραγματικότητα. Και πρώτα οι υλικές προϋποθέσεις.

Η σημερινή επιστήμη και οι συνακόλουθες τεχνολογικές εξελίξεις κάνουν ρεαλιστική την πανάρχαια ουτοπία για εξαφάνιση της πείνας από τον πλανήτη μας. Κι όμως, η μεγάλη μάζα των ανθρώπων ζει ακόμα μέσα στη φτώχεια, ενώ τα φυσικά αποθέματα κατασπαταλούνται εξαιτίας των ανταγωνισμών, των πολεμικών προετοιμασιών και των πολέμων. Η αντίφαση φτώχειας και πλούτου, η απέραντη ένδεια μέσα στον αφάνταστο κοινωνικό πλούτο, είναι η άμεση συνέπεια του εκμεταλλευτικού-ανταγωνιστικού χαρακτήρα της κε-

φαινοκρατικής παραγωγής. Όπως γράφει ο Λούκατς, η ιδιομορφία του καπιταλισμού συνίσταται στο ότι παράγει αυθόρμητα, με την κυριολεκτική έννοια του όρου. Ο σοσιαλισμός θα μετατρέψει αυτό το αυθόρμητο σε συνειδητή ρύθμιση¹⁹. Οι υλικές προϋποθέσεις για μια παγκόσμια σοσιαλιστική κοινωνία έχουν ήδη δημιουργηθεί μέσα από την εκμετάλλευση, τους πολέμους και τη θυσία γενεών και λαών.

Ως εδώ πρόκειται για μια προϋπόθεση, αλλά τόσο καταφανή ώστε δεν θεωρώ αναγκαίο να παραθέσω τα σχετικά δεδομένα²⁰. Φαίνεται, συνεπώς, να έχει ωριμάσει η προϋπόθεση την οποία έθετε ο Μαρξ: «Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται προτού αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις τις οποίες μπορεί να περιλάβει. Νέες και ανώτερες σχέσεις παραγωγής δεν θα τον αντικαταστήσουν, προτού οι υλικές συνθήκες ύπαρξης αυτών των σχέσεων εκκολαφθούν στο εσωτερικό της παλαιάς κοινωνίας. Για το λόγο αυτό η ανθρωπότητα δεν θέτει παρά μόνο προβλήματα τα οποία μπορεί να λύσει, επειδή, αν δούμε από πιο κοντά, θα διαπιστώσουμε πάντοτε ότι το πρόβλημα το ίδιο δεν αναδύεται, παρά μόνο εκεί όπου οι υλικές συνθήκες για τη λύση του υπάρχουν ήδη, ή, τουλάχιστον, βρίσκονται στην πορεία της πραγματοποίησης»²¹.

Το προηγούμενο περιήφημο και πασίγνωστο χωρίο παίρνει συζήτηση. Πρώτον, η ανθρωπότητα έθετε και θέτει προβλήματα συνήθως προτού να είναι σε θέση να τα λύσει. Η θεωρία προηγείται πάντοτε όταν δεν είναι απολογητική, ανιχνεύει και προδιαγράφει τις δυνατότητες του πραγματικού. Ο κομμουνισμός, π.χ., ως αίτημα έχει τεθεί ήδη από την αρχαιότητα, από τους επαναστάτες της Αναγέννησης (υλιστές και χριστιανούς), από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές και, τέλος, σε μια εποχή όπου οι υλικές προϋποθέσεις του είχαν αρχίσει να ωριμάζουν, από τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Δεύτερον, το προηγούμενο χωρίο φαίνεται να πάσχει από ιστορικό ντετερμινισμό. Αλλά ας μη βιαστούμε να αποδώσουμε αυτή την κατηγορία στον Μαρξ.

Ποιες είναι λοιπόν οι προϋποθέσεις και ποιος ο στόχος; Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς: «Τα υλικά στοιχεία μιας ολικής ανατροπής είναι, από τη μια, οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις και, από την άλλη, η διαμόρφωση μιας επαναστατικής μάζας η οποία θα πραγματοποιήσει την επανάσταση όχι μόνον εναντίον των ειδικών συνθηκών της προηγούμενης κοινωνίας, αλλά εναντίον της ίδιας της προηγούμενης “παραγωγής της ζωής”, εναντίον “του συνόλου της δραστηριότητας” που αποτελεί το θεμέλιό της. Εάν οι συνθήκες αυτές δεν υπάρχουν, είναι εντελώς αδιάφορο για την πράξη το ότι η Ιδέα αυτής της ανατροπής έχει ήδη εκφραστεί χίλιες φορές»²². Ήδη ο Μαρξ εισάγει ένα δεύτερο στοιχείο, υπονομεύοντας την άτεγκτη νομοτέλεια.

Αντικειμενικές προϋποθέσεις και επαναστατικές δυνάμεις. Και στόχος όχι απλώς η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, αλλά η *ολική ανατροπή* των προηγούμενων συνθηκών. Ένα σύνολο «αντικειμενικών» και «υποκειμενικών» συνθηκών, στον αμοιβαίο καθορισμό τους, συνιστούν τη δυνατότητα της επαναστατικής ανατροπής. Αλλά η υπάρχουσα ιστορική μαρτυρία καθιστά αναγκαίο το εξής ερώτημα: Έστω ότι πραγματοποιείται η επανάσταση και αρχίζει η οικοδόμηση της νέας κοινωνίας. Θα μπορέσει όμως η κοινωνία να ελέγξει το ιστορικό γίνεσθαι; Ή μέσα από νέες αντιθέσεις και δυσκολίες θα αναδυθεί εκ νέου μια νέα κυρίαρχη τάξη, άρνηση της επανάστασης; Οι Μαρξ και Ένγκελς έκαναν ρητή διάκριση ανάμεσα στις προηγούμενες επαναστάσεις και την προλεταριακή, η οποία θα σήμαινε την εξάλειψη

των τάξεων. Αλλά η ιστορία απέδειξε στον αιώνα μας ότι σχεδόν παντού η όποια εργατική εξουσία εκφυλίστηκε και ότι μια νέα, ιστορικά ανέκδοτη κυρίαρχη τάξη ιδιοποιήθηκε την εξουσία και τον κοινωνικό πλούτο. Εντούτοις, η τραγική αυτή κατάληξη μπορεί να εξηγηθεί με βάση τη συνέργεια ενός πλήθους αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Η διαμόρφωση κοινωνιών «σοβιετικού τύπου» δεν αποτελεί την αναπόφευκτη κατάληξη κάθε προλεταριακής επανάστασης²³. Συνεπώς, η αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού πειράματος δεν προδικάζει την αποτυχία και κάθε μελλοντικής προσπάθειας.

Καιρός να απορρίψουμε τη φαταλιστική αντίληψη του ιστορικού γίγνεσθαι. Των «σιδερένιων, ορειχάλκινων» κ.λπ. νόμων, που οδηγούν στη «φωτεινή λεωφόρο του κομμουνισμού». Οι ιστορικοί νόμοι, κατά τον Μαρξ, εκδηλώνονται ως *τάσεις* (αυτή είναι η κυρίαρχη μαρξική αντίληψη, αντίθετη με ορισμένες ντετερμινιστικές θέσεις του ίδιου του Μαρξ). Αλλά οι τάσεις πραγματοποιούνται, κατά τον Μαρξ, «με μια σιδερένια αναγκαιότητα». Πράγματι, οι δυνατότητες μιας κοινωνίας καθορίζονται από τις αντικειμενικές συνθήκες. Εντούτοις, η πραγμάτωση μιας δυνατότητας εξαρτάται και από τον υποκειμενικό παράγοντα, άρα η δυνατότητα δεν γίνεται πραγματικότητα χάρη σε κάποια «σιδερένια αναγκαιότητα». Όμως, από τη στιγμή που μια κοινωνία θα βρει τη διαδρομή του φυσικού νόμου που καθορίζει την κίνησή της, δεν μπορεί, κατά τον Μαρξ, ούτε να ξεπεράσει με ένα άλμα ούτε να καταργήσει με διατάγματα τις φάσεις της φυσικής της ανάπτυξης. Μπορεί, ωστόσο, να μειώσει την περίοδο της κυφορίας και να απαλύνει τους πόνους του τοκετού²⁴.

Ούτε απροσδιοριστία, ούτε αιτιοκρατικός φαταλισμός, παρόλο που και το προηγούμενο χωρίο υπερτονίζει το στοιχείο της αναγκαιότητας. Αλλά αξίζει να τονιστεί εκ νέου ότι στόχος της επανάστασης δεν είναι απλώς η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, αλλά η ριζική μεταμόρφωση της κοινωνίας. Και σ' αυτό ουσιώδη ρόλο παίζει η «κομμουνιστική συνείδηση». Ας ακούσουμε για άλλη μια φορά τους ιδρυτές της θεωρίας του κομμουνισμού: «Μια μαζική μεταμόρφωση των ανθρώπων είναι αναγκαία για τη μαζική δημιουργία αυτής της κομμουνιστικής συνείδησης, καθώς και για την επιτυχία της υπόθεσης. Αλλά μια τέτοια μεταμόρφωση δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί παρά μόνο από μια πρακτική κίνηση, από μια *επανάσταση*. Η επανάσταση αυτή δεν είναι συνεπώς αναγκαία επειδή είναι το μόνο μέσον για την ανατροπή της *κυρίαρχης τάξης*. Είναι επίσης αναγκαία επειδή μόνο μια επανάσταση θα επιτρέψει στην *τάξη που ανατρέπει την άλλη* να σαρώσει όλη τη σαπίλα του παλαιού συστήματος και να θεμελιώσει την κοινωνία σε νέες βάσεις»²⁵. Η ηθική συνιστώσα της προηγούμενης θέσης είναι εμφανής.

Σύμφωνα με μια περίφημη φράση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, δεν είναι η κριτική, αλλά η επανάσταση που είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, της θρησκείας, της φιλοσοφίας και ολόκληρης της θεωρίας. Εδώ θα προσθέταμε: και της ηθικής.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και συνολικά των παραγωγικών δυνάμεων δημιουργεί στις μέρες μας τους αντικειμενικούς όρους για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Αλλά ειδικά στις μέρες μας δεν επιτρέπεται να περιμένουμε την επανάσταση σαν τον αναγκαίο καρπό της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της όξυνσης των αντιθέσεων του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Το κομμουνιστικό κίνημα ζει σήμερα τη χειρότερη από τις τραγωδίες που γνώρισε στην ιστορική του διαδρομή. Η υλική δύναμη του καπιταλισμού είναι συντριπτική. Εξίσου συντριπτική είναι και η επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Πώς

θα υπάρξει λοιπόν ο δεύτερος όρος για τη σοσιαλιστική επανάσταση, η *κομμουνιστική συνείδηση και η κομμουνιστική οργάνωση*;

Ο Λένιν, μέσα στον πυρετό της ταξικής πάλης και τις φλόγες της επανάστασης, έθετε το ερώτημα: πώς η εργατική τάξη θα αποκτήσει ταξική συνείδηση; Έγραφε λοιπόν στο *Τι να κάνουμε*: «Λένε συχνά: η εργατική τάξη τείνει αυθόρμητα προς το σοσιαλισμό. Αυτό είναι απόλυτα σωστό, με την έννοια ότι η σοσιαλιστική θεωρία καθορίζει πιο βαθειά και πιο σωστά από κάθε άλλη θεωρία τις αιτίες των συμφορών της εργατικής τάξης, και γι' αυτό οι εργάτες την αφομοιώνουν τόσο εύκολα, αρκεί μόνο η θεωρία να μην τα διπλώνει μπροστά στο αυθόρμητο [...] Η εργατική τάξη τείνει αυθόρμητα προς το σοσιαλισμό, παρόλα όμως αυτά η αστική ιδεολογία, που είναι πολύ πιο διαδεδομένη (και συνεπώς ξαναγεννιέται με τις πιο ποικίλες μορφές) επιβάλλεται αυθόρμητα πολύ περισσότερο στους εργάτες»²⁶.

Η ιστορία έχει αποδείξει ότι η εργατική τάξη, ή έστω τα πρωτοπόρα της τμήματα, μπορούν να ξεπεράσουν την ιδεολογική και την ηθική αλλοτρίωση. Σήμερα η εργατική τάξη των «αναπτυγμένων» χωρών μοιάζει να κοιμάται. Να είναι ενσωματωμένη στο σύστημα. Αλλά τα συχνά ξεπάσματα της προαναγγέλουν ίσως μελλοντικές εκπλήξεις και εξεγέρσεις. Όμως μέχρι την επανάσταση χρειάζεται θεωρία, οργάνωση, πράξη και πάλι πράξη, οργάνωση, θεωρία.

Ας διδασκόμαστε από τα λάθη και τις τραγωδίες μας. Δεν θα καθίσουμε «κάτω από τις ιτιές» να κλάψουμε τη χαμένη Ιερουσαλήμ. Δεν θα περάσουμε στον εύκολο, ανεύθυνο και ανέντιμο σχετικισμό. Καιρός όμως να απαλλαγούμε από τη φатаλιστική αντίληψη της ιστορίας, αναδεικνύοντας τον καταστροφικό της ρόλο αλλά και αποδίδοντάς της ό,τι θετικό της αξίζει. Τον καλύτερο «επικήδειο» τον έχει γράψει ο Γκράμσι: «Σχετικά με την ιστορική λειτουργία που άσκησε η φатаλιστική αντίληψη της φιλοσοφίας της πράξης, θα μπορούσαμε να απαγγείλουμε τον επικήδειό της, ζητώντας να αναγνωριστεί η χρησιμότητά της για μια ορισμένη ιστορική περίοδο, αλλά υποστηρίζοντας, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, την ανάγκη να τη θάψουμε με όλες τις οφειλόμενες τιμές. Στην πραγματικότητα θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε το ρόλο της με το ρόλο της θεωρία της χάριτος και του προκαθορισμού για τις αρχές του νεότερου κόσμου, θεωρία που εν πάση περιπτώσει έφτασε στο απόγειό της με την κλασική γερμανική φιλοσοφία και την αντίληψή της για την ελευθερία, ως συνείδηση της αναγκαιότητας»²⁷.

Ο κομμουνισμός, περισσότερο αναγκαίος και επίκαιρος από ποτέ, αποτελεί μια δυνατότητα. Είναι «ένα δυνάμενον να έλθει», ένα «μη-εισέτι παρόν», το οποίο μπορεί να υπάρξει. Δικαιούμαστε, συνεπώς, να θέσουμε το ερώτημα για το καθεστώς και το περιεχόμενο μιας ενδοκοσμικής-κομμουνιστικής ηθικής. Αλλά πριν απ' αυτό είναι ανάγκη να απαντήσουμε σε άλλο ένα εξαιρετικά επίκαιρο ερώτημα: είναι δυνατό να ξεπεραστεί η ιδεολογική αλλοτρίωση, να ηγεμονεύσει στις σημερινές κοινωνίες η θεωρία του μαρξισμού;

4. Αποξένωση και αλλοτρίωση: αιώνια κατάσταση του ανθρώπου;

Ας δεχτούμε ότι οι αντικειμενικές-υλικές προϋποθέσεις για την κομμουνιστική κοινωνία υπάρχουν ήδη. Αλλά ο υποκειμενικός παράγοντας; Η παρούσα κατάσταση του εργατι-

κού και του κομμουνιστικού κινήματος; Είναι δυνατό να ξεπεραστεί η ιδεολογική και η πολιτική αλλοτρίωση και ο αντίστοιχος εκφυλισμός, οργανωτικός και πολιτικός; Και έχει νόημα να μιλάμε για κομμουνιστική ηθική, αν ο κομμουνισμός πρόκειται να παραμείνει μια ευγενική ουτοπία —η ευγενέστερη έστω που γέννησε η ανθρώπινη φαντασία;

Ανάγκη λοιπόν να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο της αποξένωσης και της αλλοτρίωσης (θα υποστηρίξω ότι οι δυο όροι δεν είναι ταυτόσημοι)²⁸ και τη δυνατότητα η μεν ιδεολογική, πολιτική και ηθική αλλοτρίωση να αρθεί στα πλαίσια της σημερινής κοινωνίας, η δε αποξένωση με την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας.

Η προβληματική για την αστική ηθική, την κοινωνικο-πρακτική λειτουργία της και την αντίφασή της με την ανθρώπινη πραγματικότητα, μπορεί να ενταχθεί στο ευρύτερο ανθρωπολογικό πλαίσιο των κατηγοριών της αποξένωσης και της αλλοτρίωσης (οι δυο αυτοί όροι αντιστοιχούν στη λέξη alienation).

Η κατηγορία της αλλοτρίωσης κατάγεται, όπως είναι γνωστό, από την εγγεληνική φιλοσοφία, ενώ οι ρίζες της φτάνουν στο μύθο των πρωτόπλαστων και του προπατορικού αμαρτήματος. Η αλλοτρίωση στην εγγεληνική φιλοσοφία αφορά την πορεία του απόλυτου πνεύματος. Η Ιδέα αποφασίζει να μετατραπεί σε φύση. Αλλοτριώνεται σε ασυνείδητη φύση, δηλαδή μεταπίπτει στο έτερόν της, και ανακτά την αυτοσυνειδησία της μέσω της άρσης της αλλοτρίωσης (άρνηση της άρνησης) στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας. Η αλλοτρίωση στον Χέγκελ έχει προφανώς την οντολογική, τη γνωσιολογική και την ηθική της διάσταση.

Ο Μαρξ, με μια ριζική αναθεώρηση, μετατόπισε την κατηγορία της αλλοτρίωσης από τον ουρανό των Ιδεών στο έδαφος της κοινωνικής πραγματικότητας. Πριν απ' όλα, στο επίπεδο της παραγωγής και των οικονομικών σχέσεων. Μετατόπιση και αλλαγή οπτικής από τη σκοπιά της εργατικής τάξης και της κομμουνιστικής προοπτικής, συνιστούν μια ριζική αλλαγή στην όλη προβληματική που αφορά τα φαινόμενα της αποξένωσης και της αλλοτρίωσης.

Ο άνθρωπος παράγει αξίες χρήσης: αντικείμενα για την ικανοποίηση των αναγκών του. Αλλά το αντικείμενο-αξία χρήσης, το οποίο εισέρχεται στον κύκλο της κυκλοφορίας ως εμπόρευμα, αποκτά και μια δεύτερη όψη: αποκτά ανταλλακτική αξία, μέτρο της οποίας, κατά τη μαρξική θεωρία, είναι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την αναπαραγωγή του. Στις πρωτόγονες κοινωνίες η ατομική ιδιοκτησία δεν ήταν προϊόν αλλοτριωμένης εργασίας. Αντίστοιχα, το εμπόρευμα δεν ήταν μια αλλοτριωμένη και αλλοτριωτική μορφή. Η πραγματικότητα είναι διαφορετική στις ταξικές κοινωνίες, όπου κυριαρχεί η ιδιωτική ιδιοκτησία και η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο μέσω της μισθωτής εργασίας. Ο Μαρξ μιλάει για *τρίπτυχο* της αλλοτρίωσης: ιδιωτική ιδιοκτησία, καταμερισμό εργασίας, εμπόρευμα-χρήμα.

Συγκεκριμένα: Στις ταξικές, και ειδικά στην αστική κοινωνία με τη γενικευμένη-εμπορευματική παραγωγή, ο παραγωγός δημιουργεί εμπορεύματα. Ο δημιουργός όμως, στη γενική περίπτωση, δεν είναι ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής και, κατά συνέπεια, ούτε του προϊόντος της εργασίας του. Εργάτης-δημιουργός, είναι αποξενωμένος στο χώρο της παραγωγής τόσο από τα μέσα παραγωγής όσο και από το προϊόν της εργασίας του. Είναι δημιουργός και όμως υπάρχει υπό καθεστώς ετερονομίας, υποδουλωμένος και αποξενωμένος. Το προϊόν της εργασίας του —το εμπόρευμα— στέκεται απέναντί του σαν μια πραγ-

ματικότητα ξένη και ακατανόητη. Η αποξένωση στο χώρο της παραγωγής συνεπάγεται την αλλοτρίωση της «ουσίας» του εργάτη, τη μη πραγματοποίηση των δυνατοτήτων του. Αλλά η «υλική» αλλοτρίωση είναι αλληλένδετη με την ιδεολογική: Το προϊόν-εμπόρευμα είναι ξένο από το δημιουργό του. Αντιπροσωπεύει μια ανταλλακτική αξία η οποία, σε αντίθεση με την αξία χρήσης, «δεν έχει γραμμένο στο μέτωπό της αυτό που είναι» (Μαρξ). Είναι ένα ιερογλυφικό που πρέπει να αποκρυπτογραφηθεί. Αλλά οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής είναι αδιαφανείς. Σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, εμφανίζονται ανεστραμμένες, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Πρόκειται για τον περίφημο φετιχισμό του εμπορεύματος, πυρήνα της πλαστής συνείδησης, τόσο του αστού όσο και του προλετάριου.

Πράγματι, ο χώρος της παραγωγής εμφανίζεται ως ο χώρος μιας ελεύθερης ανταλλαγής. Ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής πιστεύει ότι πληρώνει την εργασία του προλετάριου. Το ίδιο πιστεύει και ο εργάτης. Συνολικά, η αποξένωση στο χώρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συνεπάγεται την ιδεολογική-πλαστή κατανόηση του κόσμου: τις φενακισμένες μορφές της πολιτικής, της θρησκείας, της ηθικής και της ιδεολογίας συνολικά.

Πιο αναλυτικά: Σύμφωνα με τον Μαρξ: «Κατά την κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι έρχονται μεταξύ τους σε καθορισμένες, αναγκαίες σχέσεις, ανεξάρτητες από την θέλησή τους, σχέσεις παραγωγής οι οποίες αντιστοιχούν σε ένα καθορισμένο βαθμό ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής συνιστά την οικονομική δομή της κοινωνίας, τη συγκεκριμένη βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στο οποίο αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής προσδιορίζει τη διαδικασία της κοινωνικής, της πολιτικής και της πνευματικής ζωής γενικά»²⁹. Προφανώς, όπως γράφει πάλι ο ίδιος ο Μαρξ, δεν πρόκειται για μονόδρομη σχέση καθορισμού, αλλά για αμφίδρομη, διαλεκτική διαδικασία, όπου «οι ιδέες γίνονται υλική δύναμη όταν εισχωρήσουν στις μάξες».

Αλλά πώς οι ιδέες, δηλαδή μια διανυγής συνείδηση της πραγματικότητας, είναι δυνατή στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Οι νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές αντιλήψεις είναι οι ιδεολογικές μορφές με τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις συγκρούσεις στις οποίες μετέχουν. Αλλά ιδεολογικές μορφές δεν σημαίνει πάντοτε πλαστές, απατηλές μορφές συνείδησης. Η ιδεολογία, ως συνολική αντίληψη μιας τάξης, μπορεί να είναι επιστημονική. Η τυπική αντίθεση ιδεολογίας και αλήθειας δεν αντιστοιχεί στην περίπλοκη πραγματική κίνηση των ιδεών, στη σχέση ιδεών και πραγματικότητας³⁰. Όπως γράφει ο I. Mészáros, «η πραγματική δυναμική και ζωτικότητα των πολυδιάστατων διαλεκτικών καθορισμών εξαφανίζεται χωρίς να αφήνει κάποιο ίχνος, αν κανείς επιλέξει τη δελεαστική απλότητα μιας “αναμφισβήτητα” αρνητικής αντίληψης για την ιδεολογία»³¹. Πώς καταννοείται όμως η πραγματικότητα του καπιταλισμού;

Τα εμπορεύματα, γράφει ο Μαρξ, δεν είναι εμπορεύματα παρά μόνο επειδή είναι δύο πράγματα την ίδια στιγμή, αντικείμενα χρησιμότητας και φορείς αξίας, και εισέρχονται στην κυκλοφορία μόνο εφόσον έχουν τη διπλή αυτή μορφή, τη φυσική και την αξιακή. Το εμπόρευμα αντιπροσωπεύει μια ενότητα στην οποία συγχωνεύονται τα αντίθετα. Αλλά, διερωτάται ο Μαρξ, από πού προέρχεται ο αινιγματικός χαρακτήρας του προϊόντος της εργασίας, από τη στιγμή που παίρνει τη μορφή του εμπορεύματος; Ο ίδιος απαντά: προφανώς από την ίδια τη μορφή.

Αλλά η αξιακή μορφή είναι άσχετη με την υλική φύση του προϊόντος της εργασίας. «Μια καθορισμένη κοινωνική σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους παίρνει εδώ τη φανταστική μορφή σχέσης μεταξύ πραγμάτων. Για να βρούμε μια αναλογία μ' αυτό το φαινόμενο, θα πρέπει να την αναζητήσουμε στη νεφελώδη περιοχή του κόσμου της θρησκείας. Εκεί τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου εμφανίζονται ως ανεξάρτητα, προικισμένα με ειδικά σώματα, σε επικοινωνία με τους ανθρώπους και μεταξύ τους. Το ίδιο συμβαίνει και με τα προϊόντα του χεριού στον κόσμο των εμπορευμάτων. Είναι αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε φετιχισμό, ο οποίος συνδέεται με τα προϊόντα της εργασίας από τη στιγμή που εμφανίζονται ως εμπόρευμα, φετιχισμό αναπόσπαστο από αυτό τον τρόπο παραγωγής»³².

Η ανθρώπινη συνείδηση, έγραφαν οι Μαρξ και Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία*, δεν μπορεί παρά να είναι η συνείδηση του ανθρώπινου είναι. «Αν όμως σε κάθε ιδεολογία, οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται με το κεφάλι κάτω, όπως σε σκοτεινό θάλαμο, το φαινόμενο αυτό προκύπτει από την ιστορική διαδικασία της ζωής τους, ακριβώς όπως η αναστροφή των αντικειμένων στον αμφιβληστροειδή προκύπτει από την άμεση ζωική διαδικασία»³³.

Οι σχέσεις παραγωγής, γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς, εκφράζονται με τη μορφή πολιτικών και δικαιοδικών σχέσεων. Αλλά οι σχέσεις αυτές, στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας, αυτονομούνται. Οι σχέσεις εκφράζονται με έννοιες. «Και αν αυτές οι γενικές έννοιες αποκτούν την αξία μυστηριακών δυνάμεων, αυτό είναι η αναγκαία συνέπεια του γεγονότος ότι οι πραγματικές σχέσεις των οποίων είναι έκφραση έχουν γίνει αυτόνομες»³⁴.

Πώς είναι λοιπόν δυνατό στην κοινωνία της αποξένωσης και της ιδεολογικής αλλοτρίωσης, η οποία «εκκρίνει» ως φυσιολογικό προϊόν την πλαστή συνείδηση, να υπάρξει μια διαυγής σύλληψη της πραγματικότητας; Η κυρίαρχη όραση είναι η αστική και αυτή καθορίζει τον τρόπο αντίληψης των οικονομικών σχέσεων, της πολιτικής, της ηθικής και συνολικά της κοινωνικής ζωής. Ο Μαρξ εκτιμούσε την κλασική αστική πολιτική οικονομία, η οποία επεχείρησε να συλλάβει τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις της εποχής της. Εντούτοις, και αυτή δεν μπορούσε «να απαλλαγεί από το αστικό δέρμα της». Αλλά ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κοινωνίας και η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων συνεπάγονται την κρίση «της ιδεολογίας, της θρησκείας, της ηθικής κ.λπ.». Η κρίση εκμηδενίζει παλαιές μορφές, οξύνει τη στρεβλή αντίληψη της πραγματικότητας και δημιουργεί νέες, περισσότερες απατηλές μορφές συνείδησης. Τα όποια στοιχεία αλήθειας αντικαθίστανται με «κραυγαλέα ψεύδη».

Το φαινόμενο της αντιδραστικοποίησης της ιδεολογίας και των αξιών εντείνεται από τη στιγμή που η αστική τάξη καταλαμβάνει την εξουσία. Αναφερόμενος στη Γαλλία και την Αγγλία, ο Μαρξ έγραφε στο *Κεφάλαιο*. «Στη Γαλλία και στην Αγγλία, η αστική τάξη κατέλαβε την πολιτική εξουσία. Έκτοτε, τόσο στη θεωρία, όσο και στην πράξη, η πάλη των τάξεων παίρνει όλο και οξύτερες, όλο και πιο απειλητικές μορφές. Χτυπάει την (νεκρική) καμπάνα της επιστημονικής αστικής οικονομίας. Δεν πρόκειται τώρα πια να ξέρουμε αν τούτο ή εκείνο το θεώρημα είναι αληθινό, αλλά αν ηχεί ωραία ή άσχημα, αν είναι ευχάριστο ή όχι στην αστυνομία, χρήσιμο ή βλαβερό για το κεφάλαιο. Η ανιδιοτελής έρευνα δίνει τη θέση της στις πληρωμένες μάχες, η ευσυνείδητη έρευνα στην κακή συνείδηση, στις άθλιες υπεκφυγές της απολογητικής»³⁵.

Η κοινωνική κρίση εκτρέφει τον ανορθολογισμό, την κρίση των αξιών, την κρίση της ιδεολογίας συνολικά. Δεν είναι τυχαίο, π.χ., ότι στη «μεταμοντέρνα» εποχή μας οξύνεται η κοινωνική σήψη και αντίστοιχα η κρίση της πολιτικής και των αξιών. Στο άλλοτε αισιόδοξο τοπίο της αστικής ιδεολογίας δεσπόζει σήμερα ο χυδαίος ευδαιμονισμός, ο ακραίος ατομισμός και αντίστοιχα οι μεταμοντέρνες φλυαρίες, η αποδόμηση, οι θεωρίες για το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων», το τέλος των ιδεολογιών, το τέλος της ίδιας της ιστορίας.

Αλλά, από ηθική άποψη, οι φανακισμένες μορφές της αστικής ιδεολογίας συνιστούν μια συνειδητή απάτη; Αυτή θα ήταν (και υπήρξε) μια αστυνομική αντίληψη για την ιστορία και για την ιδεολογία ειδικότερα. Η ιδεολογία, κατά τους κλασικούς του μαρξισμού, είναι ασυνειδητή. Αλλιώς θα επρόκειτο για συνειδητή εξαπάτηση. Ο αστός βιώνει από την προνομιούχα θέση του ως κανονική την παρούσα κατάσταση της κοινωνίας. Μια καθορισμένη μορφή κοινωνικών σχέσεων εμφανίζεται, όπως σημειώνει ο Μαρξ, σαν αμετάβλητοι φυσικοί νόμοι της κοινωνίας.

Δεν ήταν λοιπόν τυχαίο ότι ο Μαρξ δεν έκρινε τους κεφαλαιοκράτες με ηθικολογικά κριτήρια, αλλά με βάση το κοινωνικό τους είναι. Έτσι έγραφε στο *Κεφάλαιο*: «Δεν ζωγράφισα με ροζ χρώμα τον κεφαλαιοκράτη και τον κάτοχο έγγειας ιδιοκτησίας. Αλλά εδώ δεν πρόκειται για πρόσωπα, παρά στο βαθμό που είναι η προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών, οι φορείς καθορισμένων συμφερόντων και ταξικών σχέσεων. Η άποψή μου, κατά την οποία η ανάπτυξη του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας μπορεί να εξομοιωθεί με την πορεία της φύσης και την ιστορία της, η άποψή μου λοιπόν μπορεί λιγότερο από οποιαδήποτε άλλη να καταστήσει το άτομο υπεύθυνο των σχέσεων των οποίων είναι κοινωνικά το δημιούργημα μ' οτιδήποτε κι αν θα μπορούσε να κάνει για να απαλλαγεί απ' αυτό»³⁶.

Το προηγούμενο χωρίο θυμίζει τη θέση του δομισμού, κατά την οποία η ιστορία είναι ιστορία χωρίς υποκείμενο. Αλλά οι τελευταίες λέξεις ανοίγουν μια άλλη προοπτική. Δεν θα επιμείνουμε όμως σ' αυτό το πρόβλημα, στο οποίο θα επανέλθουμε. Η αλλοτριωμένη συνείδηση του αστού θεωρεί συνεπώς φυσική και αιώνια την παρούσα τάξη πραγμάτων. Και ο προλετάριος; Οι κυρίαρχες ιδέες μιας εποχής, κατά τον Μαρξ, είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης. Ο προλετάριος, έστω και αν είναι το θύμα των αντινομιών του καπιταλισμού, έστω και αν συναισθηματικά εξανίσταται, ζει και αυτός στον κόσμο της αλλοτρίωσης. Ο προλετάριος είναι επίσης αλλοτριωμένος, εφόσον δεν κατανοεί τις αιτίες της πραγματικής του κατάστασης, εξαιτίας των οποίων αδυνατεί να πραγματώσει τις όποιες δυνατότητές του και παραμένει στην κατάσταση του εμπορεύματος. Το αλλοτριωμένο άτομο, γράφει ο Quipiu, είναι ένα άτομο που είναι διαφορετικό απ' αυτό που θα μπορούσε να είναι σε άλλες συνθήκες, αλλά που δεν μπορεί να εξηγήσει τη «μοίρα» του, δεν γνωρίζει αυτό που είναι, και που δεν διαβλέπει άλλη δυνατότητα από εκείνο που ήδη υπάρχει. Εξαιτίας των ιδεολογικών καθορισμών του, αντιλαμβάνεται τον τρόπο της ζωής του ως το μόνο που του ταιριάζει και, κατά συνέπεια, βιώνει την αλλοτρίωση ως αυτοπραγμάτωση. Η δυστυχία και η οδύνη προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός συνειδητού στοιχείου, τη σύγκριση της ανάγκης και της μη ικανοποίησης, την αίσθηση ότι οι δυνατότητές του δεν έχουν πραγματοποιηθεί³⁷.

Ο προλετάριος βιώνει την αθλιότητα των συνθηκών ζωής του. Αυτό, εντούτοις, δεν τον οδηγεί αυτόματα σε μια συνειδητοποίηση των αιτιών, στην υπέρβαση της ιδεολογικής αλλοτρίωσης, στην απόκτηση ταξικής συνείδησης. Η αυθόρμητη επιθυμία του προλετάριου, κατά

τον Λένιν, είναι να περάσει στην τάξη του μικροαστού —πράγμα που ενίοτε το κατορθώνει. Η ηθική του συνείδηση καταρχήν δεν υπερβαίνει τον ορίζοντα του καπιταλισμού.

Εντούτοις, ο προλετάριος δεν είναι ο έγκλειστος στη σπηλιά του Πλάτωνα ή στο «παράδειγμα» του Thomas Kuhn. Η ίδια η πραγματικότητα τον ωθεί να κατανοήσει την κατάσταση του. Από την αγανάκτηση μπορεί να περάσει στην ηθική εξέγερση και από εκεί στη διαυγή ταξική συνείδηση. Η εργατική τάξη από «τάξη για τους άλλους» μπορεί να γίνει «τάξη για τον εαυτό της». Όπως γράφει ο Μαρξ, «μόνο με τον καιρό ο άνθρωπος αναζητεί να αποκρυπτογραφήσει το νόημα του ιερογλυφικού, να εισδύσει στα μυστικά του κοινωνικού έργου στο οποίο συνεισφέρει». Και από τη στιγμή που η εργατική τάξη «θα αποβλεψει σε άλλες μορφές παραγωγής, τότε θα εξαφανιστεί ο μυστικισμός που συσκοτίζει τα προϊόντα της εργασίας στην παρούσα περίοδο». Και τότε, «η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική και ολόκληρη η υπόλοιπη ιδεολογία, χάνουν αμέσως κάθε επίφαση αυτονομίας».

Μπορεί οι εργάτες να «τείνουν ανθόρμητα» προς το σοσιαλισμό, αλλά για να αποκτήσουν ταξική συνείδηση χρειάζονται τη θεωρία. Και η θεωρία, όπως υποστήριζε ο Λένιν, έρχεται «απ' έξω». Αλλά η θεωρία, για να υπάρξει, προϋποθέτει όχι μόνο την ύπαρξη της εργατικής τάξης, αλλά και τις πρώτες μορφές οργάνωσης και τους πρώτους αγώνες της τάξης. Η θεωρία είναι η γενίκευση και ταυτόχρονα η υπέρβαση της υπαρκτής πραγματικότητας. Μέσα από την ενότητα θεωρίας και πράξης καθίσταται δυνατή η υπέρβαση της αλλοτριωμένης συνείδησης και της αντίστοιχης ηθικής.

Ωστόσο, από ορισμένους που θεωρούν τον εαυτό τους μαρξιστή, υποστηρίζεται ότι η αλλοτρίωση είναι εγγενής σε κάθε μορφή παραγωγής. Οι στοχαστές αυτοί καταλήγουν σ' αυτό το απαισιόδοξο συμπέρασμα επειδή ταυτίζουν την *αντικειμενοποίηση* (objectivation) με την αλλοτρίωση (alienation). Αλλά η αντικειμενοποίηση της εργατικής δύναμης, η υλοποίησή της σε χρήσιμα αντικείμενα, είναι έκφραση και μέτρο των δυνατοτήτων του παραγωγού. Η αντικειμενοποίηση είναι σύμφυτη με κάθε τρόπο παραγωγής και με κάθε μορφή προϊόντος —υλική είτε πνευματική. Η αλλοτρίωση, αντίθετα, είναι συνέπεια της αποξένωσης του εργάτη από τα μέσα παραγωγής και από το προϊόν της εργασίας του. Σε μια κοινωνία όπου τα μέσα παραγωγής θα έχουν κοινωνικοποιηθεί, σε μια κοινωνία «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών», η αντικειμενοποίηση δεν θα συνεπάγεται την αλλοτρίωση. Θα είναι μια μη αλλοτριωμένη μορφή αντικειμενοποίησης. Σε μια τέτοια κοινωνία, η συναικόλουθη υπέρβαση της ιδεολογικής αλλοτρίωσης θα αποτελεί την προϋπόθεση για μια νέα ανθρωπολογία και μια νέα θετική ηθική. Αλλά γι' αυτό, σε επόμενο σημείο.

Θα κλείσουμε αυτή την ενότητα με ένα σχετικό χωρίο των Μαρξ και Ένγκελς από τη *Γερμανική Ιδεολογία*:

«Αυτή η “αλλοτρίωση” (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που θα είναι κατανοητός στους φιλοσόφους) μπορεί βέβαια να καταργηθεί μονάχα αν είναι δεδομένες δυο πρακτικές προϋποθέσεις. Για να γίνει αυτή μια “αφόρητη” δύναμη, δηλαδή μια δύναμη που να επαναστατήσουν εναντίον της οι άνθρωποι, πρέπει αναγκαστικά να έχει κάνει τη μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας “χωρίς ιδιοκτησία”, και να βρίσκεται η μεγάλη αυτή μάζα σε αντίφαση με έναν κόσμο πλούτου και πολιτισμού που υπάρχει πραγματικά. Και οι δυο αυτοί όροι προϋποθέτουν μια μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δύναμης, έναν υψηλό βαθμό ανάπτυξης της. Και, από την άλλη μεριά, αυτή η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (που η ίδια συνεπάγεται

την πραγματική εμπειρική ύπαρξη των ανθρώπων στο επίπεδο της *παγκόσμιας ιστορίας*, και όχι σε τοπικό επίπεδο) είναι μια απόλυτα αναγκαία πραγματική προϋπόθεση, γιατί χωρίς αυτήν η *στέρηση* θα γινόταν απλώς γενική, και με τη *φτώχεια* θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές. Και είναι επιπλέον αναγκαία προϋπόθεση, επειδή μονάχα μ' αυτή την καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εγκαθιδρύεται μια *παγκόσμια* επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους, που παράγει σ' όλα τα έθνη ταυτόχρονα το φαινόμενο της μάζας "χωρίς ιδιοκτησία" (παγκόσμιος συναγωνισμός), κάνει κάθε έθνος να εξαρτιέται από τις επαναστάσεις των άλλων, και τελικά έχει βάλει τα *παγκόσμια-ιστορικά*, με εμπειρικό τρόπο παγκόσμια, άτομα στη θέση των τοπικών ατόμων. Δίχως αυτό, 1) ο κομμουνισμός δε θα μπορούσε να υπάρξει παρά μόνο σαν ένα τοπικό γεγονός, 2) οι ίδιες οι *δυνάμεις* επικοινωνίας δε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σαν παγκόσμιες, επομένως σαν αφόρητες δυνάμεις: θα παραμένανε τοπικές "περιστάσεις" περιτριγυρισμένες από δεισιδαιμονία, και 3) κάθε επέκταση της επικοινωνίας θα καταργούσε τον τοπικό κομμουνισμό. Εμπειρικά, ο κομμουνισμός είναι δυνατός μονάχα σαν πράξη των κυρίαρχων λαών *μονομιάς* και ταυτόχρονα, πράγμα που προϋποθέτει την παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την παγκόσμια επικοινωνία που συνδέεται με τον κομμουνισμό.

Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια *κατάσταση πραγμάτων* που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα *ιδεώδες* που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την *πραγματική* κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτής της κίνησης προκύπτουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν»³⁸.

Μετά από την κατάρρευση των κοινωνιών που είχαν αποκληθεί κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», τα προηγούμενα μπορεί να φαίνονται ρομαντικά και ουτοπικά. Αλλά η ιστορία δεν έχει τελειώσει και αυτό που σήμερα φαίνεται ουτοπικό, μπορεί να είναι η πραγματικότητα της αύριον. Ο σοσιαλισμός, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, είναι, παρ' όλα όσα έγιναν, μια δυνατότητα που κυφορείται στα σπλάχνα της σημερινής κοινωνίας. Είναι μια μη-εισέτι πραγματικότητα. Αλλά πριν απ' αυτό πρέπει να απαντηθεί ένα ακόμα ερώτημα: η ανθρώπινη φύση είναι συμβατή με το σοσιαλισμό; Διαφορετικά: υπάρχει μήπως κάποιο ανθρωπολογικό εμπόδιο που καθιστά την κομμουνιστική προοπτική ουτοπική;

5. Η ανθρώπινη φύση είναι συμβατή με το σοσιαλισμό;

Ας δεχτούμε ότι η ιδεολογική αλλοτρίωση είναι δυνατό να ξεπεραστεί. Ότι θα αναγεννηθεί το εργατικό κίνημα και ότι, κατά συνέπεια, θα υπάρξουν οι συνθήκες για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Αλλά και πάλι ποιος μας εγγυάται ότι μια νέα κυρίαρχη τάξη δεν θα αναδυθεί μέσα από την επανάσταση, ακυρώνοντας για άλλη μια φορά τις ελπίδες των επαναστατημένων μαζών; Η άποψη του Μαξ ότι η κομμουνιστική επανάσταση θα οδηγήσει στη διάλυση των τάξεων φαίνεται να έχει διαψευσθεί. Είναι εντούτοις δυνατό να εξηγήσουμε, όπως έχω υποστηρίξει ήδη, την αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού πειράματος χωρίς να προσφύγουμε σε κάποια αναλλοίωτη, εγωιστική ανθρώπινη φύση, ασύμβατη με το σοσιαλισμό.

Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να απαντήσω στο ερώτημα που θέτει ο τίτλος αυτής της ενότητας.

Η ιστορία της ανθρωπότητας είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων. Ο αφορισμός ανήκει ως γνωστόν στον Μαρξ, αλλά και πριν από τον Μαρξ και μετά από τον Μαρξ η ιστορία βοά με το αίμα και τη βαρβαρότητα που τη συνοδεύει για την αλήθεια του αφορισμού. Εντούτοις, η ανθρώπινη ιστορία δεν είναι μια ατέλειωτη ιστορία δουλείας, βαρβαρότητας, πολέμων, βασανιστηρίων και εκτελέσεων. Δεν είναι απλά μια ιστορία παράνοιας και φρίκης. Είναι ταυτόχρονα μια ιστορία ανθρώπινης νοημοσύνης, εφευρετικότητας, τέχνης, επιστήμης, ανθρώπινης αλληλεγγύης και αυτοθυσίας.

Η ανθρώπινη ιστορία είναι μια ιστορία τραγικών αντιφάσεων. Το ίδιο και ο ίδιος ο άνθρωπος. Ήδη ο Αριστοτέλης έγραφε στα *Πολιτικά*: «Ὡσπερ γάρ καί τελειωθέν βέλτιστον ζῶον ὁ ἄνθρωπος ἐστίν, οὕτω καί χωρισθεῖς νόμου καί δίκης χείριστον πάντων, ἀνοσιώτατον καί ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς» (ὅπως ο άνθρωπος είναι το κάλλιστο των ζώων όταν τελειοποιηθεί, το ίδιο είναι το χειρότερο όλων όταν αποκοπεί από το νόμο και τη δικαιοσύνη, ανοσιώτατο και αγριότατο, χωρίς αρετή)³⁹. Ο άνθρωπος, ζώο βιολογικό, κοινωνικό και πολιτικό, συνιστά ένα πεδίο αντιφατικών δυνατοτήτων, οι οποίες πραγματοποιούνται ή παραμένουν λανθάνουσες, ανάλογα με τις συνθήκες. Ο άνθρωπος, όπως μαρτυρεί η ιστορία, είναι ικανός και για τα βέλτιστα και για τα χειρότερα.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια ιστορικά διαμορφωμένη ανθρώπινη φύση, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο δυναμιכוτήτων, κοινών σε όλα τα άτομα, τα οποία ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται από προσωπικές ιδιομορφίες. Αλλά για να δεχτούμε τη νομιμότητα της έννοιας, οφείλουμε να αναδείξουμε την *ιστορικότητα* της.

Πριν απ' όλα υπάρχει η βιολογική φύση του ανθρώπου. Τα βασικά βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους (γενετικό υλικό, ὄργανα, αισθήσεις, βασικές βιολογικές λειτουργίες) παρέμειναν καταρχήν αμετάβλητα. Εντούτοις, και η βιολογική φύση του ανθρώπου δεν βρίσκεται έξω από την ιστορία. Η μορφή και η σωματική διάπλαση, φυσιολογικές λειτουργίες, ευαισθησία των αισθητηρίων κ.λπ. τροποποιήθηκαν σε συνάρτηση με τις συνθήκες διαβίωσης και την κοινωνική ζωή. Και προπαντός το ανώτερο ὄργανο της νόησης, ο φλοιός, είναι σε μεγάλο βαθμό δημιούργημα (και ταυτόχρονα δημιουργός) της ιστορίας. Οι δυνατότητες του ανθρώπου, σωματικές-βιολογικές, νοητικές και ψυχικές, μεταβλήθηκαν στην πορεία της ιστορίας.

Οι βιολογικές ιδιομορφίες του ανθρώπινου είδους προσδιόρισαν τα πρώτα στάδια της ιστορίας. Στην πορεία, η εξέλιξη ήταν βασικά κοινωνική και ο ρόλος της νόησης έγινε καθοριστικός. Ο Μαρξ παραθέτει τον ορισμό του Φραγκλίνου: ο άνθρωπος ζῶν κατασκευαστής εργαλείων. Ο άνθρωπος είναι το μόνο από τα ζῶα που παράγει, αναδημιουργώντας τη φύση και τροποποιώντας την ίδια τη φύση του. Την αλήθεια αυτή την είχε ήδη συλλάβει ο Χέγκελ και την ανέπτυξαν συστηματικά ο Μαρξ και ο Ένγκελς. Με την ανάπτυξη των δεξιοτήτων και της νόησης του, ο άνθρωπος από αγελαίο γίνεται κοινωνικό ζῶο και στη συνέχεια «ζῶον πολιτικόν» (Αριστοτέλης). Σύμφωνα με τον Μαρξ, «ο άνθρωπος είναι κυριολεκτικά ζῶον πολιτικό, όχι μόνο ζῶο κοινωνικοποιήσιμο, αλλά ζῶο που δεν μπορεί να συσταθεί ως ξεχωριστό άτομο παρά μόνο μέσα στην κοινωνία». Η εργασία, σημειώνει με τη σειρά του ο Λούκατς, είναι το αφηρητικό σημείο για την ανθρωποποίηση του ανθρώπου, για την επέκταση των δεξιοτήτων και του αυτοελέγχου του. Για μια μακρά περίοδο η εργασία είναι το μόνο πεδίο αυτής της ανάπτυξης. Όλες οι άλλες μορφές δραστηριότητας

που συνδέονται με αξίες εμφανίζονται ως ανεξάρτητες, μόνο όταν η εργασία έχει φτάσει σε ένα σχετικά υψηλό επίπεδο⁴⁰.

Η βιολογική φύση του ανθρώπου, με τις ιδιομορφίες της, αποτέλεσε την προϋπόθεση και την πρώτη «στιγμή» της ανθρωποποίησης. Αλλά μέσα από την κοινωνική ζωή όχι μόνον αναπτύχθηκαν οι δεξιότητες και η νόηση του ανθρώπου αλλά, όπως σημειώσαμε, τροποποιήθηκε και η ίδια η βιολογική του φύση. Ο άνθρωπος, ζώο κοινωνικό, υπερβαίνει την έμβια φύση. Οι καθορισμοί της φύσης και προπαντός της ουσίας του είναι πλέον κυρίως κοινωνικοί, εξ ου η αδυναμία του αναγωγισμού και του κοινωνικού δαρβινισμού να συλλάβουν την πραγματική φύση του ανθρώπου.

Και η ανθρώπινη βαρβαρότητα; Τονίστηκε ήδη: Η ιστορία χαρακτηρίζεται από δύο όψεις, όπως και η ανθρώπινη προσωπικότητα: βαρβαρότητα, δίψα για πλουτισμό, παράνοια, αλλά και στοργή, αλληλεγγύη και πνευματικότητα. Εδώ δεν είναι ο τόπος για να περιγράψουμε την αντιφατική πραγματικότητα της φυλετικής κοινωνίας, το πέρασμα στη δουλοκτησία και συνολικά την πραγματικότητα των ταξικών κοινωνιών. Μια μόνο παρατήρηση: Ο πρωτόγονος ήταν κατεξοχήν πεδίο αντιφατικών δυνατοτήτων. Με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας, ο λανθάνων ατομισμός του πρωτόγονου είχε ως συνέπεια όχι την ενίσχυση των δεσμών του γένους, αλλά την αποσάθρωση της κοινότητας. Την εμφάνιση της δουλείας και της ακόρεστης δίψας για αγαθά, χρήμα και επίδειξη. Με τη διάλυση της πρωτόγονης κοινότητας η ανθρωπότητα εισήλθε στον κύκλο της ταξικής κόλασης. Αλλά στις ανταγωνιστικές ταξικές κοινωνίες ατροφούν οι πλέον θετικές δυνατότητες του ανθρώπινου όντος και εκδηλώνονται οι πλέον αρνητικές και βάρβαρες. Η ανθρώπινη φύση και η ανθρώπινη «ουσία» δεν είναι ανιστορικές κατηγορίες. Μεταβλήθηκαν και μεταβάλλονται στην πορεία της ιστορίας. Και αν στις κοινωνίες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού κυριαρχεί ο ψυχρός ατομισμός, η κρατική βαρβαρότητα και, από την άλλη, η κενότητα της καθημερινής ζωής, ο μυστικισμός και ο ανορθολογισμός, τα φαινόμενα αυτά δεν εξηγούνται με την προσφυγή σε κάποια αναλλοίωτη ανθρώπινη φύση αλλά, πριν απ' όλα, από το πλέγμα των ανταγωνιστικών σχέσεων που επιβάλλονται στα άτομα ως δυνάμεις υπερατομικές, ξένες και ακατανόητες. Σαν την αδυσώπητη μοίρα των αρχαίων.

Εντούτοις, τα διάφορα ρεύματα του βιολογικού αναγωγισμού θέλουν να εξηγήσουν την ανθρώπινη φύση και την ανθρώπινη ιστορία με βάση τα γονίδια, τις ιδιότητες και τις βλάβες τους. Κατά το μηχανιστικό αναγωγισμό, η ανθρώπινη βαρβαρότητα οφείλεται σε βάρβαρα, παρανοϊκά χαρακτηριστικά, εγγεγραμμένα στο γενετικό μας κώδικα. Αλλά αν είναι έτσι, τότε το πανάρχαιο και άλυτο φιλοσοφικό ερώτημα «ετερονομία ή ελεύθερη βούληση» λύνεται με τον απλούστερο των δυνατών τρόπων: η βούληση, η συμπεριφορά, οι ενέργειές μας είναι βιολογικά καθορισμένες. Είμαστε δούλοι όχι της Μοίρας, στην οποία υπάκουαν ως και οι θεοί των αρχαίων, αλλά των γονιδίων μας! Και τότε μπορούμε να εξηγήσουμε τον ατομισμό, την εκμετάλλευση, τους πολέμους, τα χίλια πρόσωπα της ανθρώπινης πραγματικότητας με όρους της βιολογίας. Δέσμοι μιας αμετάβλητης αλυσίδας από γονίδια, είμαστε καταδικασμένοι να ζούμε στο χειρότερο των δυνατών κόσμων.

Αλλά η παράνοια κ.λπ. εγκαταβιώνει στον εγκέφαλο ή είναι προϊόν των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων; Ο εγκέφαλος είναι προϊόν της βιολογικής εξέλιξης. Αναπτύχθηκε μέσα από τους αγώνες για επιβίωση στο εσωτερικό της φύσης και στη συνέχεια της κοι-

νωνικής ζωής. Είναι όργανο προσαρμογής που εξασφαλίζει την επιβίωση του ατόμου. Ειδικότερα συντονίζει τις διάφορες όψεις της ανθρώπινης εμπειρίας. Είναι σύστημα παραγωγής γνώσης «με τη συνεργατική, συνθετική και ολιστική λειτουργία του νεο-φλοιού». Μέσω των λειτουργιών αυτών οι άνθρωποι παράγουν στον εγκέφαλό τους συμβολικές παραστάσεις των σχέσεών τους με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον. Συνολικά, ο εγκέφαλος είναι όργανο καλώς προσαρμοσμένο για τη διατήρηση του είδους. «Η καταστροφική συμπεριφορά δεν οφείλεται σε κάποιο κληρονομημένο κακό. Άρα δεν είναι η αναπόφευκτη και αναλλοίωτη μοίρα μας»⁴¹.

Η καθηγήτρια Κούκου είναι νευροφυσιολόγος. Πριν από μερικά χρόνια (1986) ένα συνέδριο διαπρεπών ψυχολόγων κ.λπ., στη Σεβίλλη, εξέδωσε μια διακήρυξη στην οποία μεταξύ άλλων τονίζει: Είναι επιστημονικά εσφαλμένο να ισχυριζόμαστε ότι ο πόλεμος ή οποιαδήποτε άλλη βίαιη συμπεριφορά είναι γενετικά προγραμματισμένη. Είναι επιστημονικά εσφαλμένο να ισχυριζόμαστε ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν βίαιο εγκέφαλο. Ενώ διαθέτουμε νευρικό σύστημα για να δρούμε βίαια, *οι ανώτερες διεργασίες μας διηθούν τα ερεθίσματα*. Το πώς θα ενεργήσουμε διαμορφώνεται από το πώς καθοριστήκαμε και κοινωνικοποιήσαμε⁴².

Αλλά έστω κι αν δεν υπάρχει μοιραίος γενετικός καθορισμός, το πρόβλημα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, της ελεύθερης βούλησης και συνακόλουθα της ηθικής και της δυνατότητας να υπάρξει μια κοινωνία «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών» δεν έχει απαντηθεί.

Έστω λοιπόν ότι δεχόμαστε, ενάντια στο δεσπίζοντα αναγωγισμό, ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι γενετικά καθορισμένη. Ότι οι αντιδράσεις μας ελέγχονται και τα ερεθίσματα διηθούνται με την επέμβαση των κοινωνικά διαμορφωμένων μηχανισμών του εγκεφάλου.

Εντούτοις, μια άλλη μηχανιστική και φαταλιστική αντίληψη υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος καθορίζεται μηχανικά από τις συνθήκες. Όμως το ανθρώπινο ον έχει προ πολλού υπερβεί το στάδιο των αντανάκλαστικών. Ας παραμείνουμε λοιπόν για λίγο ακόμα στο χώρο της βιολογίας.

Οι οργανισμοί εξελίχθηκαν, όπως και τα προγράμματα του γενετικού υλικού, προσαρμοζόμενοι στο περιβάλλον, τροποποιώντας το περιβάλλον και τροποποιούμενοι από το περιβάλλον. Το άτομο αντιδρά στους εξωτερικούς παράγοντες στα όρια που επιτρέπουν οι οδηγίες που περιέχονται στο πρόγραμμα. Αλλά σε πληθυσμιακή κλίμακα συμβαίνουν τροποποιήσεις, δηλαδή αλλαγές του ίδιου του προγράμματος, υπό την επίδραση του εξωτερικού περιβάλλοντος. Τα «προγράμματα» δεν είναι απλώς κλειστά. Κατά τον F. Jacob (βραβείο Νόμπελ): «Η αύξουσα σπουδαιότητα του ανοιχτού μέρους του προγράμματος, είναι αυτό που δίδει μια κατεύθυνση στην εξέλιξη. Με την ικανότητα απάντησης στα ερεθίσματα αυξάνονται οι βαθμοί ελευθερίας που αφήνονται στον οργανισμό αναφορικά με τις επιλογές των απαντήσεων. Στον άνθρωπο, ο αριθμός των δυνατών απαντήσεων γίνεται τόσο μεγάλος, ώστε μπορούμε να μιλάμε για “ελεύθερη βούληση” που είναι τόσο αγαπητή στους φιλοσόφους»⁴³.

Τα προηγούμενα αποτελούν την αφετηρία για να κατανοήσουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο εγκέφαλος διηθεί τα ερεθίσματα και παρεμποδίζει τις αυτόματες αντιδράσεις. Με την εξέλιξη αυξάνονται οι βαθμοί ελευθερίας αναφορικά με τις επιλογές των απαντήσεων.

Παραπέρα: η παιδεία, η οικογένεια, η κοινωνία συνολικά διαμορφώνουν αξίες, στάσεις ζωής, συμβάλλουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα. Ο άνθρωπος επιλέγει με βάση αξίες, χάρη και στο βιολογικό του υπόστρωμα.

Συνοπτικά. Δεν υπάρχει αναλλοίωτη ανθρώπινη φύση ούτε στο βιολογικό, ούτε στο ψυχικό και στο νοητικό επίπεδο. Η ανθρώπινη φύση τροποποιήθηκε στην πορεία της ιστορίας και η συμπεριφορά του ανθρώπου εξαρτάται πλέον από κοινωνικούς κυρίως και όχι από βιολογικούς καθορισμούς. Στις ταξικές κοινωνίες εκδηλώνονται οι πλέον αρνητικές δυνατότητες του ανθρώπινου όντος. Σε μια κοινωνία αλληλεγγύης, αντίθετα, θα αναπτυχθούν οι πιο θετικές δυνατότητες: νοημοσύνη, ευαισθησία, στοργή, αλληλεγγύη. Η σημερινή βαρβαρότητα δεν είναι εγγεγραμμένη στη βιολογική φύση μας, ούτε «κείται γούνασι θεών». *Συνεπώς, δεν υπάρχει ανθρωπολογικό εμπόδιο για μια κοινωνία που θα θεμελιώνεται στην ανθρώπινη συνεργασία και αλληλεγγύη*⁴⁴.

Και η ανθρώπινη ουσία; Συνήθως η ανθρώπινη φύση ταυτίζεται με την ανθρώπινη ουσία. Εντούτοις, παρά τη διαλεκτική, ενδογενή τους ενότητα, υποστηρίζω ότι δεν ταυτίζονται. *Η ανθρώπινη φύση αντιστοιχεί στα ιστορικά διαμορφωμένα βιολογικά, ψυχολογικά και νοητικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου. Η ανθρώπινη ουσία αντιστοιχεί στο περιεχόμενο: πνευματικότητα, ψυχισμό, παιδεία, ενδιαφέροντα, αξίες, πρακτική σχέση με τον κόσμο κ.λπ.*

Και ο Μαρξ φαίνεται να ταυτίζει την ανθρώπινη φύση με την ανθρώπινη ουσία. Στην περίφημη, π.χ., *Έκτη Θέση για τον Φόνερμαχ*, γράφει: «Η ουσία του ανθρώπου δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων». Εδώ η ουσία φαίνεται να ταυτίζεται με τις κοινωνικές σχέσεις. Στην πραγματικότητα, η ουσία καθορίζεται από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και επίσης δεν καθορίζεται ντετερμινιστικά. Αλλά ήδη οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν εκλεπτύνει αυτή τη θέση: «Το άθροισμα των παραγωγικών δυνάμεων, των κεφαλαίων, των μορφών των κοινωνικών σχέσεων —που κάθε άτομο και κάθε γενεά βρίσκουν ως υπάρχοντα δεδομένα— είναι η συγκεκριμένη βάση αυτού που οι φιλόσοφοι φαντάστηκαν σαν “ουσία του ανθρώπου”»⁴⁵. Και παραπέρα: «Το υλιστικό δόγμα που θέλει τους ανθρώπους προϊόντα των περιστάσεων και της παιδείας, και που κατά συνέπεια θεωρεί ότι οι μεταμορφωμένοι άνθρωποι θα είναι προϊόντα άλλων περιστάσεων και διαφορετικής εκπαίδευσης, λησμονεί ότι ακριβώς οι άνθρωποι μεταμορφώνουν τις περιστάσεις και ότι ο ίδιος ο εκπαιδευτής έχει ανάγκη να εκπαιδευτεί» (*Τρίτη Θέση για τον Φόνερμαχ*).

Ενάντια στο μεταφυσικό ουσιολογισμό (η ουσία προϋπάρχει της ύπαρξης, η ύπαρξη προϋπάρχει της ουσίας), ενάντια σε ιδεαλιστικές κενότητες (η ουσία του ανθρώπου φανερώνεται ως η σχέση η οποία —το πρώτον— διανοίγει τον άνθρωπο στο Είναι —Χάιντεγκερ) κ.λπ., η ιστορικά μεταβαλλόμενη ουσία του ανθρώπου σχετίζεται και εξαρτάται, μέσω πολλαπλών διαμεσολαβήσεων, από το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων.

Ο πραγματικός πνευματικός πλούτος του ανθρώπου εξαρτάται από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων (Μαρξ και Ένγκελς). Στο βαθμό που ο άνθρωπος μετέχει ενεργά στο κοινωνικό γίγνεσθαι, πραγματοποιεί τις λανθάνουσες δυνατότητές του και εμπλουτίζει την ουσία του. Η ανθρώπινη ουσία έχει ιστορικό περιεχόμενο. Ο αλλοτριωμένος άνθρωπος δεν πραγματοποιεί τις τυχόν δυνατότητές του. Η ουσία του είναι ένα *δυνάμει* που

δεν γίνεται *ενεργεία*. Ο άνθρωπος-αγωνιστής, αντίθετα, εμπλουτίζει την ύπαρξή του μέσα από τους αγώνες για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Ο άνθρωπος της κομμουνιστικής κοινωνίας, μιας δυνατότητας που δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, ενός «εισέτι μη υπάρχοντος», αλλά το οποίο μπορεί να υπάρξει, θα αναπτύσσει τις ανθρώπινες δυνατότητές του στα πλαίσια μιας κοινωνίας απαλλαγμένης από τους ταξικούς ανταγωνισμούς⁴⁶.

Και τώρα μπορούμε να προσεγγίσουμε το πρόβλημα της κομμουνιστικής ηθικής.

6. Σοσιαλιστικός ανθρωπισμός

Και πρώτα η αποδοχή του όρου: Στη μαρξιστική βιβλιογραφία θα συναντήσει κανείς πολλούς όρους που αφορούν το ίδιο γνωστικό αντικείμενο: σοσιαλιστικός ανθρωπισμός, μαρξικός ανθρωπισμός, προλεταριακός ανθρωπισμός, πρακτικός ανθρωπισμός (Μαρξ), επαναστατικός ανθρωπισμός (Φιντέλ Κάστρο), επιστημονικός ανθρωπισμός (Sève), ταξικός ουμανισμός (Αλτουσέρ) κ.λπ. Ας μην επιμείνουμε στον όρο. Ας προσπαθήσουμε να δούμε τη νομιμότητα και το περιεχόμενο μιας μορφής ανθρωπισμού που θα αναφέρεται στη σοσιαλιστική και, προοπτικά, στην κομμουνιστική κοινωνία.

Ποια είναι όμως η φιλοσοφική-επιστημονική νομιμότητα της έννοιας; Όπως είναι γνωστό, μια κατηγορία μαρξιστών δεν θεωρούν φιλοσοφικά-μαρξιστικά νόμιμη την έννοια του ανθρωπισμού. Ένας από τους πιο γνωστούς, π.χ., ο Αλτουσέρ, γράφει: «Λέγοντας ότι η έννοια του ανθρωπισμού είναι *ιδεολογική*, και όχι επιστημονική, υποστηρίζουμε ταυτόχρονα ότι αντιστοιχεί σε ένα σύνολο από υπαρκτές πραγματικότητες, αλλά ότι, διαφορετικά απ' ό,τι συμβαίνει με μια επιστημονική έννοια, δεν δίνει τα μέσα για να γνωρίσουμε αυτές τις πραγματικότητες. Επιστημαίνει με ειδικό (ιδεολογικό) τρόπο υπάρξεις, αλλά δεν δίδει την ουσία τους»⁴⁷.

Ο μαρξισμός, κατά τον Αλτουσέρ, είναι ένας θεωρητικός αντι-ουμανισμός. Ακολουθώντας τον Λένιν, ο Αλτουσέρ διακρίνει τον ταξικό ουμανισμό στην περίοδο που ασκείται η δικτατορία του προλεταριάτου και τον ουμανισμό του σοσιαλιστικού προσώπου, όταν η δικτατορία του προλεταριάτου θα έχει ξεπεραστεί. Στα πλαίσια του μαρξισμού, η έννοια του σοσιαλισμού, κατά τον Αλτουσέρ, είναι επιστημονική, ενώ η έννοια του ανθρωπισμού δεν είναι παρά ιδεολογική.

Η αντίληψη του Αλτουσέρ προϋποθέτει τη ριζική αντίθεση επιστήμης (αλήθειας) και ιδεολογίας (πλάνης). Τη δομική αυτή αντίληψη ο Αλτουσέρ προσπάθησε να την ξεπεράσει αργότερα⁴⁸, χωρίς, κατά τη γνώμη μου, να φτάσει σε μια σαφή απάντηση στο θέμα των σχέσεων επιστήμης-θεωρίας-φιλοσοφίας-ιδεολογίας. Είναι γεγονός ότι η έννοια του ανθρωπισμού έχει συνδεθεί με την αστική ουμανιστική παράδοση και προφανώς ο μαρξισμός απορρίπτει την αφηρημένη, θεωρησιακή αντίληψη του ανθρώπου. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται και την απόρριψη της έννοιας συνολικά, εφόσον ο μαρξικός (και μαρξιστικός) ανθρωπισμός προϋποθέτει μια ριζική αλλαγή ταξικής οπτικής και, συνεπώς, μια υλιστική αναστροφή στα πλαίσια της κομμουνιστικής προοπτικής.

Ο Αλτουσέρ, όπως ομολογεί ο ίδιος, επηρεάστηκε από τον κυρίαρχο τότε στη Γαλλία δομισμό (στρουκτουραλισμό). Κατά τη δομική αντίληψη, ο άνθρωπος είναι *έγκλειστος*, επικα-

θορίζεται από τις δομές. Οριακά αναιρείται ο ρόλος του υποκειμένου ως ενεργού, συνειδητού παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι. Η ιστορία νοείται τότε ως ιστορία χωρίς υποκείμενο. Ο άνθρωπος του δομισμού είναι μια αφαίρεση, όπως και ο άνθρωπος του αστικού ανθρωπισμού συνολικά. Ο μαρξισμός, αντίθετα, απορρίπτει τόσο την απολυτοποίηση του υποκειμένου από την ιδεαλιστική φιλοσοφία, όσο και το στατικό, μηχανιστικό επικαθορισμό του ανθρώπου. Τα άτομα, αντίθετα με τη δομική αντίληψη, δεν είναι απλοί φορείς των κοινωνικών σχέσεων. Καθορίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις. Ταυτόχρονα και αναδραστικά είναι τα ενεργά υποκείμενα του ιστορικού γίνεσθαι, μέσα από ιδεολογικές αυταπάτες, πλάνες αλλά και ορθολογικές συλλήψεις της κοινωνικής πραγματικότητας⁴⁹.

Μια φιλοσοφικά-ανθρωπολογικά θεμελιωμένη ηθική θα εντασσόταν δύσκολα στα πλαίσια της φатаλιστικής αντίληψης του δομισμού. Ο ιδεαλισμός, αντίθετα, απολυτοποιεί το υποκείμενο ενώ ταυτόχρονα υπονομεύει την επίγεια ζωή με την ιδεολογία της υπέρβασης. Ο πραγματικός άνθρωπος εξαφανίζεται και υποτάσσεται σ' ένα φανταστικό ιδεώδες. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η ιδεαλιστική ανθρωπολογία ήταν συνήθως αντιδραστική και υπηρέτησε τα συμφέροντα των εκάστοτε κυρίαρχων τάξεων. Αλλά, ως γνωστόν, υπήρξαν και προοδευτικά ιδεαλιστικά κινήματα, όπως διάφορες ουτοπίες, ο αρχέγονος χριστιανισμός, ή επαναστατικά κινήματα κατά και μετά την Αναγέννηση, κινήματα υπό το έμβλημα του χριστιανισμού.

Ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός, έστω και αν μέρος της προβληματικής του ανάγεται στον αστικό ουμανισμό, έστω και αν δανείστηκε απ' αυτόν πολλές έννοιες, συνιστά μια ριζική άρνησή του. *Πρώτον*, με τον Μαρξ έχουμε μια ριζική αλλαγή οπτικής, από τη σκοπιά του προλεταριάτου και της κομμουνιστικής προοπτικής. *Δεύτερον*, έχουμε μια υλιστική αντίληψη, η οποία βρίσκεται σε ριζική αντίφαση με τα ιδεαλιστικά θεμέλια της αστικής ηθικής αλλά και με το χυδαίο, ωφελμιστικό υλισμό της. *Τρίτον* (κατά συνέπεια), η όλη προβληματική μεταφέρεται από τους αιθέρες της αφηρημένης ανθρωπολογίας στο έδαφος της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο μαρξιστικός ανθρωπισμός (δεν έχουμε ακόμα προσδιορίσει με ακρίβεια την έννοια) είναι εγκόσμιος. Απορρίπτει το απατηλό φως της υπέρβασης και θέτει τον υαρκτό άνθρωπο στο κέντρο της φιλοσοφικής διαπραγμάτευσης.

Ο μαρξιστικός-σοσιαλιστικός ανθρωπισμός, ρητά υλιστικός, προϋποθέτει μια κοινωνία στην οποία θα ικανοποιούνται οι υλικές ανάγκες όλων των μελών της. Αλλά ο μαρξισμός δεν είναι οικονομισμός. Η οικονομική ισότητα καθαυτή είναι μια και μόνο προϋπόθεση. Κατά το νεαρό Μαρξ, μια αύξηση των μισθών δεν θα ήταν άλλο από «μια καλύτερη αμοιβή των δούλων». Η άποψη αυτή δεν είναι απλώς συναισθηματική-ηθικολογική. Εντάσσεται στη συνολικότερη επαναστατική θεώρηση του Μαρξ: «Ο μισθός είναι άμεση συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας και η αλλοτριωμένη εργασία είναι η άμεση ιδιοκτησία. Η εξαφάνιση κατά συνέπεια του ενός όρου συνεπάγεται την εξαφάνιση του άλλου»⁵⁰. Ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός δεν περιορίζεται στην ισοκατανομή του κοινωνικού πλούτου. Προϋποθέτει τη ριζική ανατροπή των σχέσεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και ένα σύνολο νέων σχέσεων οι οποίες θα κάνουν εφικτή την πραγμάτωση των θετικών δυνατοτήτων του ανθρώπινου όντος.

Η ανθρώπινη προσωπικότητα μπορεί να «ανθίσει» μόνο στα πλαίσια της κοινότητας. Όπως γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς, μόνο μέσα στην κοινότητα το άτομο έχει τη δυνατό-

τητα να αναπτύξει τις ικανότητές του προς κάθε κατεύθυνση. Μόνο στα πλαίσια της κοινότητας είναι εφικτή η προσωπική ελευθερία, ταυτόχρονα με τη συλλογικότητα και χάρη στη συλλογικότητα⁵¹. Στα πλαίσια της κοινότητας, «η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη του άλλου».

Η ατομιστική-αστική ελευθερία έχει ουσιαστικά αρνητικό περιεχόμενο. Το άτομο, στο πλέγμα των κυρίαρχων ανταγωνιστικών σχέσεων, γίνεται δούλος της οικονομικής αναγκαιότητας. Αντίστοιχα οι πολιτικές ελευθερίες έχουν ένα στενό περιεχόμενο, καθώς υπονομεύονται από τις σχέσεις εξάρτησης και υποταγής και από την πλαστή συνείδηση που οι σχέσεις αυτές συνεπάγονται.

Η ελευθερία στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας έχει ουσιαστικά αρνητικό περιεχόμενο. (Δεν είναι τυχαίο ότι ο ορισμός της κατηγορικής προσαγής από τον Καντ είναι κυρίαρχα αρνητικός.) Η ελευθερία νοείται ως η άρνηση της βίας και του εξωτερικού καταναγκασμού. Αλλά το αίτημα αυτό εκμηδενίζεται από τις εξουσιαστικές σχέσεις στο χώρο της παραγωγής και όχι μόνο σ' αυτόν. Τα λεγόμενα δικαιώματα στην ανταγωνιστική κοινωνία ορίζονται ως κάτι που συνιστά την εμπρόσθια άρνησή τους. Τα διάφορα «δικαιώματα» αρνούνται την εξωτερική ανάγκη και τη στέρηση. Βεβαιώνουν μ' αυτόν τον τρόπο τη θετική αξία των υλικών αγαθών, αλλά δεν φτάνουν στη ρίζα των σχέσεων που συνεπάγονται τη στέρηση και την ένδεια για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της γης. Τα διάφορα συντάγματα εγγυώνται το απαραβίαστο της ανθρώπινης συνείδησης, του ανθρώπινου προσώπου συνολικά. Δέχονται συνεπώς τη μοναδικότητά του. Αλλά στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία τα δικαιώματα αυτά εκμηδενίζονται από τις εξουσιαστικές σχέσεις, την κρατική βία, την ένδεια και την αμάθεια.

Οι αντιφάσεις των ταξικών κοινωνιών μεταθέτουν την ανθρώπινη ευτυχία στο μέλλον, στην επόμενη γενεά, ή ακόμα εξορίζουν την ελπίδα στο υπερπέραν, επειδή το παρόν δεν είναι ο τόπος όπου θα μπορούσε να εγκατασταθεί. Έτσι, συχνά οι διάφορες ηθικές υποβαθμίζουν την καθημερινότητα, στο όνομα κάποιας ανέφικτης αξίας. Αλλά το να εγκαταλείψουμε το καθημερινό στην ασημαντότητα, τονίζει ο Ανρί Λεφέβρ, με το πρόσχημα ότι είναι κοινότοπο, μοιάζει θεμελιακό σφάλμα. Τι πιο τετριμμένο και κοινότοπο από την εργασία; Και ωστόσο, το να ανυψώσουμε την εργασία στη γλώσσα, στην έννοια και, από την άλλη, να την κρίνουμε, να την υπερβούμε, ήταν ένα σοβαρό έργο: το έργο του Μαρξ⁵².

Η κοινωνικοποιημένη εργασία και συνολικά η κοινωνική ζωή στα πλαίσια του σοσιαλισμού αποτελούν τη βάση του μαρξιστικού ανθρωπισμού. Η ζωή δεν αποκτά θετικό νόημα με την όποια «ενατένιση του Όντος», με την προσδοκία κάποιας μελλοντικής ευτυχίας ή με την απατηλή ελπίδα της μέλλουσας ζωής, αλλά με τη δημιουργική πράξη. Με την πληρότητα της κάθε στιγμής χάρη στην καθημερινή πράξη. Ο παρόν (και μοναδικός) χρόνος μπορεί να συντίθεται από ουσιαστικές στιγμές χάρη στην ενδουσιαστική βίωση της καθημερινότητας.

Συνεπώς, το «βασιλείο της ελευθερίας» δεν θεμελιώνεται σε κάποια μεταφυσική ελεύθερη βούληση, ούτε κατατάσσεται μέσω της φανταστικής αυτοσυνειδησίας κάποιου «Απόλυτου Πνεύματος». Το βασίλειο της ελευθερίας προϋποθέτει την κοινωνική ζωή και την εργασία. Ο ηθικολογικός μαρξισμός των τέως «σοσιαλιστικών» χωρών ανύψωσε σε ύψιστες αρετές την εργατικότητα, την πειθαρχία, τη σεμνότητα, ένα σύνολο αστικών και χριστιανικών αρετών.

Αλλά η εργασία, κατά τον Μαρξ, αν και προϋπόθεση ελευθερίας, ανήκει στο βασίλειο της αναγκαιότητας. Ας ακούσουμε τον «ώρμιο» Μαρξ του *Κεφαλαίου*: «Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει μόνον όπου σταματά η εργασία από ανάγκη και από εξωτερική επιβολή. Από τη φύση της συνεπώς τοποθετείται πέρα από τη σφαίρα της καθαυτού υλικής παραγωγής [...] Η μόνη δυνατή ελευθερία είναι: ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί, να ρυθμίζουν ορθολογικά τις ανταλλαγές τους με τη φύση, να την ελέγχουν από κοινού και αντί να κυριαρχούνται από την τυφλή της δύναμη, να πραγματώνουν αυτές τις ανταλλαγές δαπανώντας το ελάχιστο της δύναμης και μέσα σε συνθήκες όσο το δυνατόν αντάξιες με την ανθρώπινη φύση τους [...] Πέρα από εκεί αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων ως σκοπός καθεαυτός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας που δεν μπορεί να ανθίσει παρά στηριζόμενο σε ένα άλλο βασίλειο, σε μιαν άλλη βάση: στο βασίλειο της αναγκαιότητας. Ουσιαστική συνθήκη αυτής της άνθησης είναι ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας»⁵³.

Η εργασία συνεπάγεται την εξωτερίκευση και πραγμάτωση των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Από την άποψη αυτή είναι δημιουργία και έκφραση ελευθερίας. Ταυτόχρονα, η εργασία είναι ανάγκη. Με το σοσιαλισμό η εργασία θα απαλλαγεί όχι μόνο από την οικονομική εκμετάλλευση, τον καταναγκασμό και το χάος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, από την αναρχία, την ανασφάλεια και την ένδεια. Χωρίς να πάψει να ανήκει στο χώρο της αναγκαιότητας, θα είναι συνθήκη αυτοπραγμάτωσης και ελευθερίας.

Η πολιτισμική αναμόρφωση της κοινωνίας προϋποθέτει αυτή τη συγκεκριμένη υλική βάση. Κατά τον Γκράμσι: «Είναι δυνατόν να υπάρξει πολιτισμική αναμόρφωση, δηλαδή “πολιτική” ανύψωση των κατώτερων στρωμάτων της κοινωνίας, χωρίς την προηγούμενη οικονομική αναμόρφωση και μια αλλαγή στην κατάσταση της οικονομίας; Μια πνευματική και ηθική αναμόρφωση συνδέεται αναγκαστικά με ένα πρόγραμμα οικονομικής αναμόρφωσης»⁵⁴.

Η αστική ηθική πάσχει από μια εσωτερική αντίφαση: ουσιαστικά θεμελιώνεται σε μια χυδαία υλιστική βάση, ενώ ταυτόχρονα συγκροτεί μη λειτουργικά συστήματα ηθικής, συνήθως ιδεαλιστικά. Αλλά σε καμιά περίπτωση η αστική ηθική δεν μπορεί να συγκροτήσει μια συνεκτικά αισιόδοξη αντίληψη για τη ζωή. Η μαρξιστική εγκόσμια ηθική, θετική και αγωνιστική, χαρακτηρίζεται από μια «λελογισμένη» αισιοδοξία. Αυτό το αναγνωρίζουν και στοχαστές που δεν είναι διόλου μαρξιστές. Ο γάλλος χριστιανο-περσοναλιστής Lacroix, π.χ., γράφει: «Το να αγωνίζεσαι για το προλεταριάτο και μαζί με το προλεταριάτο σημαίνει ότι προωθείς αξίες. Πολύ μακριά από το να είναι απάνθρωπος, ο ολοκληρωτικός αγώνας εναντίον του καπιταλισμού είναι, στα μάτια του μαρξιστή, αγώνας για τον άνθρωπο». Η ηθικότητα «ταυτίζεται με την προοδευτικότητα και στο μαρξισμό δεσπόζει μια παράξενη αισιοδοξία, ένα κλίμα βεβαίωσης»⁵⁵. Παρόμοια και ο M. Merleau-Ponty επισημαίνει την επαναστατική αισιοδοξία του μαρξισμού.

Αλλά η πρόσφατη ιστορία αποκάλυψε με τον πιο τραγικό τρόπο ότι οι αρχές ενός σοσιαλιστικού ανθρωπισμού και αντίστοιχα μιας σοσιαλιστικής ηθικής δεν βρήκαν έδαφος για να ριζώσουν στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Τα συστήματα αυτά κατέρρευσαν από τις εσωτερικές αντινομίες τους. Ωστόσο, η πολιτική ανωριμότητα των πολιτών της Σ.Ε. κ.λπ. απέδειξε ότι ο μαρξισμός δεν είχε γίνει οργανική ιδεολογία. Δεν είχε κατακτήσει τις «μάζες». Επίσης η σήψη, ο ηθικός βόρβορος της κυρίαρχης τάξης αυτών των χωρών που βγήκε στην επιφάνεια, συν όλη τη βαρβαρότητα αυτών

των καθεστώτων, απέδειξε ότι ο «σοσιαλιστικός ανθρωπισμός» και η σοσιαλιστική ηθική ήταν λόγια κενά σ' αυτές τις χώρες. Εδώ δεν είναι ο χώρος για να αναζητήσουμε το γιατί⁵⁶.

Θα μπορούσαμε, ωστόσο, με όλους τους κινδύνους για σχηματικότητα που αυτό συνεπάγεται, να συνοψίσουμε ως εξής τις βασικές θέσεις για ένα λειτουργικό σοσιαλιστικό ανθρωπισμό:

— Σκοπός της πολιτικής και ευρύτερα της κοινωνικής πρακτικής του εργατικού κινήματος είναι η δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας που θα αποβλέπει στην πραγμάτωση της μεγαλύτερης δυνατής ευδαιμονίας για την ολότητα των μελών της.

— Η προοπτική αυτή θεμελιώνεται στην ύπαρξη της φυσικής και της κοινωνικής νομοτέλειας, απ' όπου και η σταθερή επιδίωξη του μαρξισμού να γνωρίσει τον κόσμο για να τον αλλάξει κι αλλάζοντάς τον να τον γνωρίζει.

— Η εργασία είναι κοινωνική λειτουργία που εξασφαλίζει τις υλικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης ευδαιμονίας. Οι ελεύθερα συνεταιρισμένοι παραγωγοί πρέπει να αποφασίζουν απευθείας ή μέσω των εργατικών συμβουλίων για τις κατευθύνσεις της οικονομίας, την προτεραιότητα των αναγκών και γενικά για ό,τι σχετίζεται με την παραγωγή και την κατανομή του κοινωνικού πλούτου.

— Η κοινωνική οργάνωση και ο κοινωνικός έλεγχος της παραγωγής και συνολικά της συλλογικής ζωής αποτελεί τη βάση για την ουσιαστική δημοκρατικότητα της συλλογικής ζωής, που στο επίπεδο των θεσμών υλοποιείται ως εργατική δημοκρατία.

— Η «δικτατορία του προλεταριάτου» μεταμορφώθηκε σχεδόν παντού σε δικτατορία επί του προλεταριάτου. Καιρός να εγκαταλείψουμε αυτή την έννοια, διατηρώντας το θετικό της περιεχόμενο, όπως το προσδιόρισαν οι κλασικοί, αλλά και με την αναθεώρηση σύμφωνα με τη «μαρτυρία της Ιστορίας».

— Στη βάση της κοινής εργασίας πραγματοποιείται και ουσιαστικοποιείται η ενότητα του ατόμου με το σύνολο. (Η ενότητα αυτή υπήρχε ως προϊόν ανάγκης στις πρωτόγονες κοινότητες. Τώρα πρόκειται για ενότητα σε υψηλότερο επίπεδο, ενότητα συνειδητή και όχι προϊόν τυφλής αναγκαιότητας.) Το ατομικό και το γενικό συμφέρον δεν αντιφάσκουν στα πλαίσια της εργατικής δημοκρατίας, όπως δεν αντιφάσκει ο κοινωνικός χαρακτήρας του ατόμου με τις προσωπικές του ιδιαιτερότητες. Αλλά, όπως τονίστηκε, δεν πρόκειται για ταύτιση. Και προπαντός, αυτή η ενότητα δεν διαμορφώνεται αυτόματα ούτε θεσμοθετείται, αλλά συγκροτείται στη διάρκεια μιας μακράς περιόδου ενοποίησης της κοινωνίας.

— Η συλλογική ζωή, εξάλλου, δεν αντιφάσκει με την ύπαρξη ενός αναπαλλοτρίωτου προσωπικού χώρου. Μιας προσωπικής ζωής που πρέπει να γίνεται σεβαστή με όλες τις ιδιομορφίες της. Η ζωή, εξάλλου, δεν είναι και δεν θα είναι ποτέ μια αδιάκοπη χαρά. Τα προβλήματα, οι ασθένειες, οι προσωπικές τραγωδίες, ο θάνατος...

— Η εργατική-σοσιαλιστική δημοκρατία πρέπει να βασίζεται στο σεβασμό του ανθρωπίνου προσώπου και αποβλέπει στην ολοκληρωτική εξάλειψη της βίας με τη βαθμιαία απονέκρωση του Κράτους, που είναι αναγκαίο κακό στα πρώτα στάδια της οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

— Η πνευματική ανάπτυξη του ατόμου στα πλαίσια της κοινότητας εξασφαλίζεται με την ενεργητική συμμετοχή του στην παιδεία, στην τέχνη και γενικότερα στην κοινωνική ζωή. Ο πλούτος του ατόμου καθορίζεται από το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων.

— Σε μια κοινωνία χωρίς ιεραρχικές-εξουσιαστικές σχέσεις, εξαφανίζεται προοδευτικά και η εξουσιαστική αρνητική ηθική. Μέσα από τις νέες κοινωνικές σχέσεις θα διαμορφώνεται μια θετική αντίληψη για τη ζωή, που εναρμονίζεται με τη δημιουργική και ενθουσιαστική βίωση και πράξη.

— Η επικράτηση του σοσιαλισμού σε παγκόσμια κλίμακα αποτελεί προϋπόθεση για την εξάλειψη των εθνικών ανταγωνισμών και την κατάργηση των εξοπλισμών και της βίας στις διεθνείς σχέσεις.

— Η παραγωγή στο σοσιαλισμό δεν θα εξυπηρετεί το κέρδος, αλλά τις ανάγκες της κοινότητας. Αυτό θα επιτρέπει την αποκατάσταση ορθολογικών σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στο ανόργανο σώμα του (τη φύση). Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει την επανεκτίμηση των κοινωνικών αναγκών, την εξοικονόμηση των πρώτων υλών, την προστασία του περιβάλλοντος και την ανακοπή της λεηλασίας της φύσης που εγκαινίασε ο καπιταλισμός⁵⁷.

Τα προηγούμενα δεν αποτελούν κάποια συνταγή. Επισημαίνουν ανάγκες και δυνατότητες. Αλλά πώς η εργατική δημοκρατία δεν θα εκφυλιστεί για άλλη μια φορά σε ένα εκμεταλλευτικό και βάρβαρο καθεστώς; Θέμα θεσμών. Και προπαντός θέμα συσχετισμού δυνάμεων. Αλλά το τελευταίο προϋποθέτει διαυγή συνείδηση των δυνατοτήτων της πραγματικότητας, άρα θεωρία.

Ο κομμουνισμός, περισσότερο απόμακρος αλλά και επίκαιρος από ποτέ, δεν θα σημαίνει, παρ' όλα όσα έχουν γραφεί, το τέλος της Ιστορίας. Ας ακούσουμε για άλλη μια φορά ένα μη μαρξιστή: Μετά απ' αυτή την προϊστορία, έγραφε ο M. Merleau-Ponty, όπου ο άνθρωπος στάθηκε εχθρός για τον άνθρωπο, θα έρθει η απεριόριστη ιστορία, όπου ο άνθρωπος θα είναι φίλος για τον άνθρωπο. Και η ιστορία αυτή θα είναι πάντοτε νέα, ενώ η προϊστορία θα είναι πάντοτε γερασμένη. Ο Μαρξ, σημειώνει ο γάλλος φιλόσοφος, δεν μίλησε για τέλος της ιστορίας, αλλά για τέλος της προϊστορίας. Μέσα σ' αυτή την προοπτική εντάσσεται και η αισιοδοξία της μαρξιστικής κοσμοαντίληψης⁵⁸.

7. Το πρόβλημα της κομμουνιστικής ηθικής

Χρησιμοποιήσαμε τις έννοιες σοσιαλιστικός (ή μαρξιστικός) ανθρωπισμός και τις έννοιες της σοσιαλιστικής και της κομμουνιστικής ηθικής. Εδώ όμως προκύπτει ένα πρόβλημα εννοιολογικής σαφήνειας. Αν δεχτούμε ότι οι έννοιες αυτές είναι φιλοσοφικά-επιστημολογικά νόμιμες, τότε ποια είναι η σχέση τους; Οι σχετικές μαρξιστικές μελέτες δεν είναι πάντοτε σαφείς ως προς το περιεχόμενο των εννοιών. Πάντως οι δυο έννοιες, ενδογενώς συσχετισμένες, δεν ταυτίζονται. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι ο ανθρωπισμός αντιμετωπίζει τα σχετικά προβλήματα κυρίως στο μακροκοινωνικό επίπεδο, ενώ η ηθική αφορά κυρίως τους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης, το πρόβλημα των αξιών, του νοήματος της ζωής, και εστιάζεται κυρίως στο ατομικό επίπεδο, θεωρούμενο ως οργανικό κύτταρο του συλλογικού.

Σημειώθηκε ήδη ότι η βασική λειτουργία της ηθικής είναι κοινωνικο-πρακτική. Αυτό το είχε ήδη επισημάνει ο Αριστοτέλης, ο οποίος στα *Ηθικά Νικομάχεια* υποστήριξε ότι η ηθική

δεν έχει ως στόχο τη γνώση αλλά τη δράση. Η κυρίαρχη ηθική των ταξικών κοινωνιών, παρά τη (συνήθως) υπερβατική θεμελίωση, αλλά ακριβώς και με βάση αυτή τη θεμελίωση, ήταν πάντοτε βάρβαρη. Ο Αριστοτέλης, π.χ., απαιτούσε τον αποκλεισμό των ατόμων που δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τις δυναμικότητές τους, όπως οι διεστραμμένοι, οι δούλοι και οι γυναίκες. Ο Πλάτων, εξάλλου, θεωρούσε δίκαιο να εκτελείται με βασανιστήρια ο δούλος που θα σκότωνε τον αφέντη του, ενώ για το δουλοκτήτη που θα σκότωνε το δούλο του θα χρειαζόταν ένας ανώδυνος εξαγνισμός. Σημειώσαμε, εξάλλου, τη βάρβαρη κατάληξη της καντιανής ηθικής, ως συνέπεια της δήθεν παγκοσμιοότητας του ηθικού νόμου. Η χριστιανική ηθική επίσης στήριξε τη δουλοκτησία διά γραφίδος Αποστόλου Παύλου⁵⁹ και άλλων θεωρητικών της, ενώ ως θεσμός η εκκλησία ευλόγησε τους πολέμους, ανέχτηκε και στήριξε τη δουλεία, τη δολοπαροικία, τις εκτελέσεις και τα βασανιστήρια.

Η κομμουνιστική ηθική θα είναι, συνεπώς, η ιστορική άρνηση όλων των προηγούμενων συστημάτων. Αλλά υπάρχει ομοφωνία ως προς την κομμουνιστική ηθική; Οι κλασικοί, έστω, διαπραγματεύτηκαν συστηματικά το πρόβλημα; Στον Μαξ και στον Ένγκελς βρίσκουμε πλήθος ηθικών κρίσεων και αντιλήψεων. Τα *Χειρόγραφα του 1844, η Γερμανική Ιδεολογία, το Κεφάλαιο, Η καταγωγή της οικογένειας* κ.λπ. είναι διάσπαρτα από αναφορές στο πρόβλημα της ηθικής. Δεν νομίζω όμως ότι υπήρξε συστηματική διαπραγμάτευση. Επίσης δεν υπάρχει και σήμερα ομοφωνία ως προς το θέμα.

Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, π.χ., υπάρχει η θέση ότι με τον κομμουνισμό, οι ιδεολογικές μορφές ηθική, θρησκεία, οικογένεια κ.λπ., συνέπειες της πάλης των τάξεων, θα εξαφανιστούν ολοκληρωτικά. Αυτό όμως σημαίνει την «ολοκληρωτική εξαφάνιση της ηθικής» (Labica) ή την ιστορική υπέρβαση της ταξικής ηθικής; Τα σοβιετικά εγχειρίδια έβριθαν από ηθικολογία. Αλλά τα θνησιγενή αυτά προϊόντα περισσότερο εξέφραζαν μια μικροαστική απολογητική ηθική, παρά συγκροτούσαν μια συνεκτική «επιστημονική» αντίληψη. Προλεταριακή ηθική ως ο αντίποδας της αστικής ηθικής; Στο *Αντι-Ντύρινγκ* υπάρχει η έννοια της προλεταριακής ηθικής και στο *Κεφάλαιο* ο Μαξ επανέρχεται συχνά σε θέματα ηθικής. Κατά τον Λένιν, ηθικό είναι ό,τι συνεισφέρει στην καταστροφή της παλαιάς κοινωνίας, ενώ κατά τον Τρότσκι τα θέματα της επαναστατικής ηθικής συγχωνεύονται με τα θέματα της επαναστατικής στρατηγικής και τακτικής. Μπορούμε όμως να ταυτίσουμε την κομμουνιστική ηθική με μια «ηθική» τόσο περιορισμένου χρονικού ορίζοντα; Και αν δεχτούμε τη νομιμότητα μιας χρονικά περιορισμένης επαναστατικής ηθικής, τότε μπορούμε να δεχτούμε το «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», που υπολανθάνει στην άποψη και του Λένιν και του Τρότσκι;

Ο άνθρωπος, κατά τον Καντ, πρέπει να είναι σκοπός, όχι μέσον. Σύμφωνα! Αλλά ποιός άνθρωπος; Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός και η σοσιαλιστική ηθική (;) —σωστότερα, η κομμουνιστική ηθική— αποτελούν συνέχεια του διαφωτιστικού προγράμματος; Κατά τη γνώμη μου η απάντηση πρέπει να είναι ριζικά αρνητική, έστω και αν οι έννοιες ανθρωπισμός, ηθική, ελευθερία, δίκαιο κ.λπ. ανευρίσκονται και στα κείμενα των Διαφωτιστών και στα κείμενα του μαρξισμού.

Πράγματι, μια θεωρητικά θεμελιωμένη κομμουνιστική ηθική, ενώ δανείζεται προβλήματα από την παράδοση του διαφωτισμού, αποκόπτεται ριζικά από τις ποικίλες μορφές της αστικής ηθικής. Μια τέτοια ηθική: 1) Απαιτεί μια αλλαγή οπτικής στη θεώρηση της κοινωνίας. Δηλαδή απαιτεί μια οπτική από τη σκοπιά των επαναστατικών δυνάμεων και της

κομμουνιστικής προοπτικής. 2) Ως υλιστική και κομμουνιστική, μετατοπίζει το ερευνητικό πεδίο από το βασίλειο των εννοιών, στις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις. 3) Ως συνέπεια, απορρίπτει το φάντασμα του Ανθρώπου (στην πραγματικότητα εξιδανίκευση του ανθρώπου αστού). 4) Έχει συνείδηση του ιδεολογικού χαρακτήρα της αχρονικής ηθικής. Της αντιμετώπισης των ηθικών προβλημάτων *sub speciaie atetemitatis*. 5) Κατά συνέπεια, έχοντας ιστοριοποιήσει τις κατηγορίες της ανθρώπινης φύσης και της ανθρώπινης ουσίας, μπορεί να είναι αισιόδοξη. Να αποβλέπει ρεαλιστικά σε μια θετική αντίληψη της ζωής.

Η αρνητική ηθική, ως σύνολο απαγορευτικών κανόνων, έκφραση των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, θα πάψει τότε να έχει λόγο ύπαρξης. Μ' αυτή την έννοια και γενικότερα σε ό,τι αφορά την αστική ηθική, η «ηθική» (θεωρησιακή, απολογητική, κατασταλτική) θα έχει ξεπεραστεί. Επίσης, στο κομμουνιστικό στάδιο θα έχει ξεπεραστεί η αγωνιστική ηθική, η οποία πρωτίστως πρέπει να συμβάλει στην ανατροπή της ταξικής κοινωνίας και της σύμφυτης μ' αυτή ανηθικότητας.

Η ηθική τότε, αν ακόμα πρέπει να χρησιμοποιείται αυτή η έννοια, θα έχει αποκτήσει θετικό περιεχόμενο. Θα είναι ηθική της κατάφασης της ανθρώπινης ύπαρξης. Ηθική της δημιουργίας, της χαράς και της ανάτασης. Ηθική του ολοκληρωμένου ανθρώπου. Μια τέτοια ηθική προϋποθέτει κοινωνικές σχέσεις που θα εξασφαλίζουν σε όλα τα άτομα τις συνθήκες που θα τους επιτρέπουν να πραγματώνουν όλες τις δυνάμεις δυναμικότητάς τους.

Η κομμουνιστική κοινωνία θα πρέπει να εξασφαλίζει την ελεύθερη συμμετοχή στο κοινό έργο. Η κοινότητα των συμφερόντων και η συλλογικότητα θα άρουν την αντίθεση ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο γενικό η οποία χαρακτηρίζει τις ταξικές κοινωνίες. Ο καταμερισμός της εργασίας, τονίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς (ο οποίος προϋποθέτει την ιδιωτική ιδιοκτησία), γεννά την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό ή το οικογενειακό και στο συλλογικό συμφέρον. «Η αντίθεση αυτή οδηγεί το συλλογικό συμφέρον να αποκτήσει, υπό την ιδιότητα του Κράτους, μια ανεξάρτητη μορφή, αποκομμένη από τα πραγματικά συμφέροντα του ατόμου και του συνόλου και ταυτόχρονα να δίνει την εντύπωση μιας φανταστικής κοινότητας [...] Τα άτομα δεν αναζητούν παρά το επιμέρους συμφέρον, ενώ η καθολικότητα είναι εν τέλει μια απατηλή μορφή της συλλογικότητας. Το συμφέρον αυτό εμφανίζεται σαν ένα συμφέρον που τους είναι “ξένο”, “ανεξάρτητο” από αυτούς»⁶⁰.

Η αντίφαση αυτή υπονομεύει συνολικά την αστική ηθική και τροφοδοτεί την πάγια σύγκρουση ανάμεσα στην ιδεολογία, πλαστή συνείδηση της πραγματικότητας, στα μεγάλα λόγια της «ηθικής» και στην καθημερινή πράξη. Σε μια κοινωνία κοινής προσπάθειας και αλληλεγγύης, αντίθετα, η σύγκρουση αυτή θα χάσει το έδαφος που τη στηρίζει και την τροφοδοτεί. Και τότε το ιδιωτικό θα διαχέεται στο δημόσιο, χωρίς να χάνει έναν πυρήνα προσωπικής ιδιαιτερότητας.

Τα προηγούμενα δεν σημαίνουν προφανώς μια αδιατάρακτη γαλήνη ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Τόσο στο κομμουνιστικό στάδιο όσο και, περισσότερο, κατά την επαναστατική περίοδο και στην περίοδο της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, θα γεννιούνται αντιθέσεις και συγκρουσιακές καταστάσεις. Και επειδή το κόμμα, το κράτος ή η οποιαδήποτε συλλογικότητα δεν θα υποστηρίζουν κατ' ανάγκη το ηθικά δέον, γι' αυτό το άτομο θα πρέπει να έχει την αναπαλλοτρίωτη ευθύνη να λύσει τη σύγκρουση σύμφωνα με τους ισχύοντες ηθικούς κανόνες, ενάντια στη θέληση της πλειοψηφίας ή του οποιουδήποτε ορ-

γάνου. Όσοι έχουν ζήσει την ιστορία της Αριστεράς στη χώρα μας γνωρίζουν τη συχνότητα τέτοιων συγκρουσιακών καταστάσεων και την ανέντιμη και απάνθρωπη αντιμετώπισή τους από τις εκάστοτε μικροαστικές καθοδηγήσεις.

Αλλά τα «οικεία κακά» δεν ήταν παρά μικρογραφία της γενικότερης απόκλισης του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος. Η κυριαρχία του οικονομισμού και η απονέκρωση της εσωκομματικής ή της εργατικής δημοκρατίας υποβάθμισαν την επαναστατική ηθική σε μικροαστική ηθικολογία. Ο κομπορμισμός, η υποκρισία και ο ατομισμός αναγεννήθηκαν υπό το έμβλημα της «οικοδόμησης του κομμουνισμού». Ο εξοστρακισμός της θεωρίας και της πολιτικής συμβάδισε με τον εξοστρακισμό των προβλημάτων της ηθικής και τη μετατροπή τους σε θέματα ενός φτωχού υλισμού, συμπληρωμένου από ένα χυδαίο ιστορικό εξελικτισμό. Πρόσφατο παράδειγμα σε μας ήταν το ηθικοπλαστικό «εγχειρίδιο του καλού Κνίτη», του μακαρία τη λήξει συνασπισθέντος άλλοτε αρχηγού του σταλινικού ιερατείου, Γρηγόρη Φαράκου.

Ας τελειώσουμε με ένα αισιόδοξο άνοιγμα του ιστορικού ορίζοντα από τον Μαρξ: «Οι προηγούμενες επαναστάσεις, όπως π.χ. οι επαναστάσεις του 18ου αιώνα, ζούνε λίγο καιρό. Αντίθετα οι προλεταριακές επαναστάσεις, όπως οι επαναστάσεις του 19ου αιώνα, κάνουν αδιάκοπη κριτική στον ίδιο τον εαυτό τους, διακόπτουν κάθε τόσο την ίδια τους την πορεία, ξαναγυρίζουν σε κείνο που φαίνεται ότι έχει πραγματοποιηθεί για να το ξαναρχίσουν από την αρχή, περιεργάζονται με ωμή ακρίβεια τις μισοτελειωμένες δουλιές, τις αδυναμίες και τις ελλειψότητες των πρώτων τους προσπαθειών, φαίνονται να ξεπλώνουν χάρω τον αντίπαλό τους μόνο και μόνο για να του δώσουν την ευκαιρία να αντλήσει καινούργιες δυνάμεις από τη γη και να ορθωθεί πάλι πιο γιγάντιος μπροστά τους, οπισθοχωρούν συνεχώς μπροστά στην ακαθόριστη απεραντοσύνη των σκοπών τους, ώσπου να δημιουργηθεί η κατάσταση που κάνει αδύνατο κάθε ξαναγύρισμα»⁶¹.

Μια τέτοια, μη-αντιστρεπτή πορεία φαινόταν να παρουσιάζει μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το «σοσιαλιστικό στρατόπεδο». Η τότε αισιόδοξία μας διαψεύστηκε. Αλλά τώρα δεν ξαναρχίζουμε από την αρχή. Εκατόν πενήντα χρόνια εργατικού κινήματος και ογδόντα «σοσιαλισμού», μπορούν πολλά να μας διδάξουν για το μέλλον. Αν θέλουμε να διδασκόμαστε από τα λάθη μας.

7. Ο υλισμός είναι ασύμβατος με την ηθική;

Ο υλισμός θεωρείται συνήθως ασύμβατος με μια ηθική στάση στη ζωή. Η πλάνη αυτή θεωρείται ως αυταπόδεικτη αλήθεια. Η πλάνη αυτή προκύπτει από το ότι ο ηθικός ιδεαλισμός θεωρείται ως η μόνη ηθική στάση, ενώ ο υλισμός ταυτίζεται με ένα χυδαίο υλιστικό ευδαιμονισμό, χαρακτηριστικό των κυρίαρχων τάξεων και ιδιαίτερα της αστικής. Ο φιλοσοφικός υλισμός, αντίθετα, όπως έχει αποδείξει η ιστορία, αρχίζοντας από τον Επίκουρο και φτάνοντας μέχρι τους σημερινούς μαρξιστές, είναι απόλυτα συμβατός με μια ηθική στάση και πράξη.

Εντούτοις, οι υλιστές, αρχίζοντας από τον Επίκουρο, κατηγορήθηκαν πάντοτε ότι ενδιαφέρονται μόνο για τις σωματικές-υλικές απολαύσεις. Αρχίζοντας από τον Πλάτωνα και φτάνοντας μέχρι τον Μπέγκλεϋ, τον Καντ και το αιώνιο Ιερατείο, βλέπουμε να επαναλαμ-

βάνεται η ίδια κατηγορία της ανηθικότητας στην πάντοτε μειοψηφική μερίδα των υλιστών. Ο Επίσκοπος Μπέρκλεϋ επιχείρησε να εξαφανίσει (στο φιλοσοφικό επίπεδο) την επάρατη ύλη, πηγή και θεμέλιο της ανηθικότητας. Όσο για τον Καντ, πίστευε ότι η κριτική μπορεί να κόψει τις ρίζες του υλισμού, του φαταλισμού και του αθεϊσμού. Χωρίς την πίστη στο θεό, έχει γραφτεί και ειπωθεί εκατομμύρια φορές, δεν μπορεί να υπάρξει ηθικότητα.

Αλλά ο θεοσεβής Καντ είχε την οξύνεια να παρατηρήσει ότι ακόμα και αν δεν υπάρχει θεός, ακόμα και τότε τα πάντα δεν επιτρέπονται. Ο άθεος, κατά τον Καντ, δεν ελπίζει σε κανέναν είδους ανταμοιβή για την ηθική στάση του, ούτε σ' αυτόν τον κόσμο ούτε σε κάποιον άλλο. Ανιδιοτελής, πράττει το καλό προς το οποίο ο ηθικός νόμος προσανατολίζει τις δυνάμεις του. Ένας άθεος υλιστής μπορεί να είναι ηθικός και ο Καντ αναφέρεται στο παράδειγμα του Σπινόζα⁶².

Η ιστορία μάς πείθει έμπρακτα για το πόσο αθεΐα και υλισμός μπορούν κάλλιστα να εναρμονίζονται σε μια ηθική στάση απέναντι στη ζωή. Στην εποχή μας εκατομμύρια κομμουνιστές έδωσαν τη ζωή τους για να απαλλαγεί η ανθρωπότητα από την ταξική βαρβαρότητα. Οι αγωνιστές αυτοί δεν ήλπιζαν ούτε σε επίγεια ούτε σε ουράνια ανταπόδοση. Θυσίαστηκαν φτάνοντας στα ακραία της όρια την αλληλεγγύη με τους συνανθρώπους, ελπίζοντας στην ευτυχία των επόμενων γενεών.

Ο φιλοσοφικός υλισμός θεμελιώνεται στα αξιώματα της αντικειμενικότητας και της αυθυπαρξίας της ύλης. Σε συμφωνία με τις σύγχρονες επιστήμες, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει νόηση χωρίς υλικό υπόβαθρο. Υποστηρίζει, κατά συνέπεια, την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου και θεωρεί τη νόηση «προϊόν» της λειτουργίας του εγκεφάλου, η οποία αναπτύχθηκε στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής. Βασική θέση του υλισμού είναι, κατά συνέπεια, η πρωταρχικότητα της ύλης έναντι του πνεύματος, το οποίο δεν είναι «ουσία» υλική ή μη, άρα δεν έχει αυτοτελή ύπαρξη.

Τα προηγούμενα συνιστούν τις βασικές οντολογικές θέσεις του υλισμού. Αλλά η ηθικότητα δεν σχετίζεται απευθείας με τον υλισμό. Δεν είναι αναγκαίο να είναι κανείς υλιστής για να είναι ή να μην είναι ηθικός. Ένας οπαδός του φιλοσοφικού ιδεαλισμού (πρωταρχικότητα του πνεύματος-Θεού, Απόλυτου Πνεύματος, Ιδέας κ.λπ.) μπορεί να είναι ηθικός, αλλά εξίσου καλά μπορεί να είναι ανήθικος. Ένα μεγάλο μέρος από τους αστούς είναι φιλοσοφικά ιδεαλιστές (στο βαθμό που καταλαβαίνουν από φιλοσοφία) ή εν πάση περιπτώσει θεωρούν τους εαυτούς τους ιδεαλιστές. Στην καθημερινή τους ζωή, αντίθετα, είναι ωφελιμιστές, ηθικά χυδαίοι υλιστές. Ένα μέρος από τα πιο μορφωμένα μέλη των κυρίαρχων τάξεων, από την αριστοκρατία της Αρχαίας Ελλάδας μέχρι τη γαλλική και την αγγλική αριστοκρατία, ήταν και άθεοι και ηθικά χυδαίοι υλιστές. Δεν είναι, συνεπώς, τυχαίο ότι ο Ροβεσπιέρος και οι οπαδοί του κατέτασαν τους άθεους και τους υλιστές στην αριστοκρατία και στους αντεπαναστάτες⁶³.

Ένας υλιστής μπορεί να είναι ηθικός, γενναιόδωρος και να φτάσει μέχρι την αυτοθυσία. Το ίδιο και ένας ιδεαλιστής. Αλλά στην εποχή μας δεσπόζει, όπως σημειώθηκε ήδη, ένας χυδαίος αστικός ηθικός υλισμός, ο οποίος συνυπάρχει αντιθετικά και αρμονικά με τις κυρίαρχες θρησκευτικές, μυστικιστικές και ιδεαλιστικές αντιλήψεις. Βάση του αστικού υλισμού είναι η ιδιοκτησία και το χρήμα. Στο επίπεδο των ιδεών ο αστός, κατά το μακαρίτη Πομπιντού, πρωθυπουργό της Γαλλίας, αναζητεί ένα «συμπλήρωμα ψυχής».

Εντούτοις, οι δυο ηθικές κατευθύνσεις, υλιστική και ιδεαλιστική, δεν είναι φιλοσοφικά ισοδύναμες. Η θεωρία της εξέλιξης των ειδών απέδειξε ότι ο άνθρωπος δεν είναι δημιουργήμα κάποιας εξωκοσμικής δύναμης. Η ίδια και η σύγχρονη νευροφυσιολογία και η ψυχολογία θεμελιώνουν την υλιστική αντίληψη για το πνεύμα, την ψυχή κ.λπ. Το σύνολο των φυσικών επιστημών εναρμονίζεται με την υλιστική θέση για την αντικειμενικότητα και την αυθυπαρξία της ύλης. Το σύνολο της ανθρώπινης γνώσης συνηγορεί υπέρ του υλισμού, άρα υπέρ μιας ενδοκοσμικής ηθικής. Αλλά η ανθρώπινη συνείδηση δεν είναι ένα βιολογικό επιφανόμενο. Η ηθική, αντίστοιχα, δεν εξάγεται απευθείας, χωρίς διαμεσολαβήσεις, από το βασικό αξίωμα του υλισμού.

Όπως γράφει ο Λούκατς, η νέα ιδιότητα της ανθρώπινης συνείδησης είναι ότι παύει να αποτελεί ένα βιολογικό επιφανόμενο και συνιστά την ουσιαστική και ενεργητική στιγμή του αναπτυσσόμενου κοινωνικού είναι, ως αντικειμενικό και οντολογικό γεγονός. Στα απλά βιολογικά είδη η συνείδηση είναι κάτι αντικειμενικό και αμετάβλητο από την άποψη του ξεχωριστού οργανισμού. Ο άνθρωπος, αντίθετα, διαμορφώνει τη συνείδησή του μέσω περίπλοκων κοινωνικών σχέσεων. Για το λόγο αυτό η αίσθηση ότι το άτομο ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινότητα ή τουλάχιστον κατοικεί σ' αυτή αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για το είδος με την κοινωνική έννοια⁶⁴.

Η ηθική δεν ανάγεται άμεσα στη βιολογική φύση του ανθρώπου, όπως δεν καθορίζεται μονοσήμαντα από τη βασική φιλοσοφική του τοποθέτηση, υλιστική ή ιδεαλιστική. Οι ηθικοί κανόνες συγκροτούνται στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής. Όπως επιχειρήσα να υποστηρίξω, μια υλιστική ηθική είναι φιλοσοφικά νόμιμη. Η ιστορία εξάλλου αποτελεί τον μάρτυρα για την αλήθεια αυτής της θέσης.

Αλλά ποιο είναι το φιλοσοφικό-επιστημολογικό καθεστώς μιας υλιστικής-κομμουνιστικής ηθικής;

8. Για το φιλοσοφικό καθεστώς της κομμουνιστικής-υλιστικής ηθικής

Ας το επαναλάβουμε: Ο άνθρωπος είναι προϊόν της βιολογικής εξέλιξης. Ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα υπάρχει διαφορά βαθμού και ποιότητας. Υπάρχει οντολογική συνέχεια. Όχι ασυνέχεια μεταφυσική. Ο άνθρωπος είναι το μόνο αυθεντικά κοινωνικό ον και η ηθική του, αν και ανάγεται στα «κοινωνικά ένστικτα», κληρονομιά της ζωικής κατάστασης, προϋποθέτει την αναπτυγμένη κοινωνική ζωή. Η ηθική, κοινωνική κατηγορία, είναι γεγονός της βιολογικής και της κοινωνικής εξέλιξης, χαρακτηριζόμενη από ποιοτική ρήξη και οντολογική συνέχεια. Ο πολιτισμός, όπως σημειώνει ο Quinipou, προέρχεται από τη βαρβαρότητα, η οποία ενέχει τη δυνατότητα του πολιτισμού⁶⁵.

Ποιο είναι όμως το φιλοσοφικό-επιστημολογικό καθεστώς της μαρξιστικής ηθικής; Και εδώ δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους μαρξιστές. Είναι δυνατό, στα πλαίσια του μαρξισμού, να δεχτούμε τη δυνατότητα μιας *κανονιστικής ηθικής*, απαλλάσσοντάς την ωστόσο και από την ανιστορικότητα και από την ιδεαλιστική φύση της καντιανής ηθικής; Ή μήπως η μαρξιστική ηθική περιορίζεται στο εμπειρικό μέρος μιας διευθέτησης πρακτικών ζητημάτων; Η κομμουνιστική ηθική θα θεμελιώνει το *αγαθόν* (με την αρχαιοελληνική έννοια του

όρου) και το δέον ή απλά αυτό που είναι χρήσιμο (άρα και ηθικό) από την πλευρά των λαϊκών συμφερόντων;

Ο μαρξισμός είναι ένας συνεπής υλιστικός μονισμός. Στόχος του είναι η κομμουνιστική κοινωνία. Αλλά μπροστά στον υψηλό αυτό στόχο, η ηθική συχνά σχετικοποιήθηκε, υποταγμένη σε άμεσους πολιτικούς στόχους⁶⁶. Στη λεγόμενη μάλιστα σταλινική περίοδο, η ηθιολογική εξουσιαστική ηθική συμβίωσε με έναν ακραίο κυνισμό και αμοραλισμό. Ανάγκη λοιπόν να θέσουμε εκ νέου το πρόβλημα, με βάση και την κατακτημένη εμπειρία⁶⁷.

Ο μαρξισμός συνιστά την άρνηση της θεωρησιακής ανθρωπολογίας. Είναι, συνεπώς, ασύμβατος με οποιαδήποτε ανιστορική και μεταφυσική ηθική. Αλλά ο μαρξισμός θέτει ως στόχο τη ριζική αναδόμηση της κοινωνίας και τη δημιουργία συνθηκών που θα επιτρέπουν στο άτομο να αναπτύσσει την ολότητα των λανθανουσών δυνατοτήτων του. Ο μαρξισμός, συνεπώς, εμπεριέχει οργανικά και εξ υπαρχής ένα ηθικό αίτημα. Ήδη από τα νεανικά του έργα ο Μαρξ επέμενε ότι ο άνθρωπος είναι το ανώτατο ον για τον άνθρωπο. Και αν στα μεταγενέστερα έργα του οι ηθικοί τόνοι μειώνονται, εντούτοις το ανθρωπολογικό πρόβλημα συνυπάρχει μέχρι τέλους στο έργο του με το γνωσιοθεωρητικό (αλλοτρίωση, πλαστή συνείδηση) και το πολιτικό. Δικαιούμαστε, συνεπώς, να ισχυριστούμε ότι το επιστημονικό και το ηθικό στοιχείο συνυπάρχουν στο μαρξισμό και δεν αλληλοαποκλείονται, όπως υποστηρίζουν οι Αλτουσέρ, Ρυμπέλ και άλλοι. Ο μαρξισμός ανέπτυξε ιδιαίτερα το στοιχείο της κριτικής. Αλλά στην κριτική του ενυπάρχει το αξιακό στοιχείο. Αφετηριακό αίτημα του μαρξισμού είναι η επανάσταση. Αλλά η επανάσταση δεν είναι αυτοσκοπός. Αποβλέπει στη δημιουργία μιας κοινωνίας όπου το κομματιασμένο, ακρωτηριασμένο άτομο της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας θα ανήκει πλέον στην ιστορία, ενώ μέσα στις συνθήκες του κομμουνισμού θα διαπλάθεται ένας νέος, ολοκληρωμένος άνθρωπος.

Το κοινωνικό και η ατομικότητα συνυπάρχουν ως ενότητα αντιθέσεων, ενότητα διαλεκτική στη μαρξιστική θεωρία. Μια κοινωνία, κατά τους κλασικούς, δεν μπορεί να είναι ελεύθερη αν κάθε άτομο της δεν είναι ελεύθερο. Ο υλιστικός μονισμός θεμελιώνει, όπως ισχυρίστηκα στην αρχή αυτού του κεμένου, τη μοναδικότητα του ατόμου, άρα την απόλυτη αξία του. Μια κανονιστική ηθική, χωρίς μεταφυσικές προϋποθέσεις, θα απαιτούσε τη δημιουργία συνθηκών που θα επέτρεπαν την πραγμάτωση των δυνατοτήτων κάθε ξεχωριστού κοινωνικού ατόμου. Μια τέτοια κανονιστική ηθική είναι ιστορικά καθορισμένη και προϋποθέτει έναν ενδιάμεσο στόχο: την ανατροπή του καπιταλισμού και ένα «τέλος»: την κομμουνιστική κοινωνία. (Η ιστορία δεν διέπεται από κάποια τελεολογία. Οι άνθρωποι θέτουν σκοπούς και δίνουν νόημα στην ιστορία.) Η κανονιστική αυτή αρχή περιέχει, συνεπώς, μια αντίφαση, η οποία λύνεται με την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας. Η αντίφαση αυτή συγκεκριμενοποιείται με την ανάγκη της επαναστατικής βίας. Αλλά όταν το ιστορικά αναγκαίο υποτάσσεται στον τελικό στόχο, τότε η απόλυτη αξία του ατόμου, στη συγκρουσιακή σχέση της με την επαναστατική πράξη, θα περιορίσει στο ελάχιστο αναπόφευκτο την παραβίαση της καθολικής κατηγορικής προσταγής για σεβασμό της ανθρώπινης προσωπικότητας και της ζωής. Η βία δεν είναι αυτοσκοπός για το επαναστατικό κίνημα. Είναι σκληρή αναγκαιότητα, αλλά προσωρινή. Αναγκαιότητα που προετοιμάζει την κατάργηση της βίας.

Ορισμένοι μαρξιστές, ακολουθώντας την καντιανή ορολογία, ενώ ταυτόχρονα απορρί-

πτουν το θεωρησιακό, μεταφυσικό και αστικό χαρακτήρα της καντιανής φιλοσοφίας, διακρίνουν την ηθική (morale) ως κανονιστική ηθική από την πρακτική ηθική (éthique). Στη γλώσσα μας δεν μπορούμε να κάνουμε αυτή τη διάκριση. Αν όμως τη δεχτούμε, τότε οφείλουμε να μην τις αντιπαραθέσουμε με τυπικά κριτήρια (όπως ο Καντ), αλλά να αναδείξουμε την ενότητα, την αλληλοδιαπλοκή τους και την αντιθετική ιστορική τους σχέση στο κομμουνιστικό κίνημα.

Ο θετικισμός (και όχι μόνο) αντιπαραθέτει το επιστημονικό στο αξιακό (οι αξιολογικές κρίσεις, κατά το θετικισμό, δεν είναι επιστημονικές· στερούνται, συνεπώς, θεωρητικού περιεχομένου). Ο μαρξισμός είναι καταρχήν μια επιστημονική κοσμοθεωρία. Ταυτόχρονα θεμελιώνει μια ανθρωπολογία, μια πολιτική θεωρία και μια επαναστατική πράξη. Θεωρητικές προτάσεις του μαρξισμού που αναφέρονται στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, στην αλλοτρίωση, στην ηθική εξαχρώση, στην καταστροφή των δύο παραγωγικών δυνάμεων κ.λπ., εμπεριέχουν ή συνεπάγονται ηθικές κρίσεις. Και οι κρίσεις αυτές έχουν και θεωρητικό και ηθικό περιεχόμενο. Ο μαρξισμός είναι, από μια άποψη, ένας μαχόμενος ανθρωπισμός. Το πάθος που διακρίνει ιδιαίτερα τα κείμενα του Μαρξ δεν είναι απλώς συναισθηματικό πάθος. Είναι αξιακό.

Στο μαρξισμό υπάρχει μια ηθική κανονιστικότητα, θεμελιωμένη στην απόλυτη αξία του ατόμου (ή, αν προτιμάτε, του ανθρώπινου προσώπου). Με βάση αυτή την κανονιστικότητα είναι δυνατό να επιλέγονται πρακτικές που θα εναρμονίζονται με τη βασική αρχή. Έτσι, η ηθική με την κανονιστική έννοια (morale) θα εναρμονίζεται με την πρακτική ηθική —με την επίλυση των συγκεκριμένων πρακτικών προβλημάτων. Η ηθική με την κανονιστική έννοια (morale) και η πρακτική ηθική πρέπει να υπηρετούν τον τελικό σκοπό: την κομμουνιστική κοινωνία.

Η κομμουνιστική ηθική δεν αντλεί τα αξιώματά της από κάποιες προεμπειρικές αρχές. Τα αντλεί από τη γνώση της κοινωνίας και από τη γνώση της δυναμικής της ιστορίας. Δεν χωρίζεται, συνεπώς, σε ορθολογικό και εμπειρικό μέρος όπως η καντιανή. Αν στην κομμουνιστική ηθική υπάρχει μια κατηγορική προσταγή, αυτή δεν είναι ούτε *a priori*, ούτε συνεπάγεται την ύπαρξη του θεού και την αθανασία της ψυχής. Αλλά και γι' αυτό το λόγο η κομμουνιστική ηθική είναι ανώτερη από την καντιανή: θεμελιώνεται στο συγκεκριμένο άνθρωπο και όχι στο πλάσμα της θεωρησιακής ανθρωπολογίας, τον οποίο και ανάγει σε απόλυτη αξία⁶⁸.

Αλλά αν απορρίψουμε το θεό και τη μεταφυσική ελευθερία της βούλησης, τότε πώς θεμελιώνεται η ανθρώπινη ελευθερία και η ατομική ευθύνη; Έχουμε ουσιαστικά απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα. Η άποψη που θεωρεί τον άνθρωπο δημιουργημένο των συνθηκών, άρα ουσιαστικά ανελεύθερο και συνεπώς και ανεύθυνο, έστω και αν αποδίδεται ενίοτε στο μαρξισμό, δεν είναι μαρξιστική. Για το μαρξισμό ο άνθρωπος είναι δημιουργημένος και ταυτόχρονα δημιουργός της ιστορίας. Το υποκείμενο του μαρξισμού δεν είναι ούτε το φανταστικό υποκείμενο της ιδεαλιστικής ανθρωπολογίας, ούτε το ετεροκαθοριζόμενο υποκείμενο του χυδαίου-μηχανιστικού υλισμού και του δομισμού.

Ο άνθρωπος καθορίζεται από τις συνθήκες, ενώ ταυτόχρονα τις κατανοεί (στο βαθμό που τις κατανοεί) και επιλέγει. Η ελευθερία της βούλησης αποκτά έτσι συγκεκριμένο καθεστώς ως δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικές δυνατότητες και αποδεσμεύεται

από τη μακρά ιδεαλιστική παράδοση που άλλοτε ήθελε τον άνθρωπο δούλο και άλλοτε απροσδιόριστα ελεύθερο. Ούτε η χριστιανική δογματική, ούτε το αστικό δίκαιο μπόρεσαν να λύσουν την αντίφαση αναγκαιότητας και ελευθερίας. Ορθά λοιπόν παρατηρούσε ο Μαρξ ότι, αν ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος, τότε δεν πρέπει να τιμωρείται το έγκλημα του ατόμου, αλλά να καταστραφούν οι αντικοινωνικές αιτίες του εγκλήματος. Και από την πλευρά του ο Νίτσε δίκαια χαρακτήριζε την «ελεύθερη βούληση», «μεταφυσική του δημίου».

8. Για το νόημα της ζωής

Ο θάνατος, κατά τον Αριστοτέλη, είναι το τέρμα πέρα από το οποίο δεν υπάρχει πλέον ούτε αγαθό, ούτε κακό. Ο ηθικολογικός-απολογητικός μαρξισμός προσπαθούσε να αποφύγει το ερώτημα, ξεπερνώντας το με μια αγοραία αισιοδοξία (το πολύ πολύ θυμόταν το επικούρειο, όταν είμαστε εμείς δεν είναι ο θάνατος και όταν είναι ο θάνατος δεν είμαστε εμείς). Αλλά η αποφυγή δεν αποτελεί λύση και ό,τι δεν συζητιόταν στην «αγορά» υπέβασκε και απασχολούσε τις συνειδήσεις, ιδιαίτερα στις οριακές καταστάσεις που όλοι οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν.

Ποιο θα είναι, συνεπώς, το νόημα της ζωής αν αρνηθούμε την υπέρβαση; Ο κόσμος, έγραφε ο Γιάσπερς (Jaspers), στερημένος από κάθε συμβολική και υπερβατική σκέψη, αφήνει την ψυχή κενή. Ο άνθρωπος πρέπει να προσανατολίζει το στοχασμό του στην υπέρβαση. Φιλοσοφία σημαίνει μάθηση ζωής και μάθηση θανάτου⁶⁹. Ο Lacroix, από την πλευρά του, αναφερόμενος στη μαρξιστική διαλεκτική γράφει: «Μόνο μια πληρέστερη διαλεκτική, μια διαλεκτική της εσωτερικότητας και της υπέρβασης, του χρόνου και της αιωνιότητας, θα επέτρεπε να σωθεί η ακέραια ιστορικότητα του ανθρώπου, δίνοντας ταυτόχρονα στη γήινη ιστορικότητά του ένα τέρμα, που δεν θα ήταν ο θάνατος, αλλά η ανάσταση»⁷⁰.

Η υπέρβαση ήταν πάντοτε ένα φως ελπίδας σε έναν κόσμο βαρβαρότητας και φθοράς ενώ, ταυτόχρονα με τη χριστιανική κόλαση, ήταν πηγή τρόμου και άγχους. Αλλά αν θέλουμε να είμαστε συνεπείς με όσα κατακτήσαμε με τη βοήθεια της νόησης, τότε πρέπει να έχουμε το θάρρος να δεχτούμε τη χρονικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, απορρίπτοντας τις όποιες απατηλές παρηγορίες. Εξάλλου, ο αρχαίος υλισμός απάλλασε τους οπαδούς του από το φόβο του θανάτου. Αλλά η επιλογή μας είναι επιλογή μιας έλλογης στάσης μπροστά σε ένα άλυτο αίνιγμα: μπροστά στην ίδια την ύπαρξη του Σύμπαντος.

Η αποδοχή της υλιστικής θέσης και η ανάδειξη της μοναδικότητας του θνητού ατόμου, μπορεί να αποτελέσει, όπως υποστηρίχτηκε από την αρχή αυτού του κεμένου, το θεμέλιο μιας κανονιστικής θετικής ηθικής που θα αντιμετωπίζει τη ζωή ως αξία καθαντή, ως «μέγα καλό και πρώτο». Μια τέτοια κομμουνιστική ηθική μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο της πρακτικής της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας και το θεμέλιο των ανθρώπινων σχέσεων στον κομμουνισμό. Το αξίωμα «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» είναι απαράδεκτο από την άποψη της κομμουνιστικής ηθικής. Η τυφλή βία, ο δήθεν επαναστατικός κυνισμός, η ποδοπάτηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, οι εκτελέσεις, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όλη η δήθεν επαναστατική τρομοκρατία της λεγόμενης σταλινικής περιόδου, αποτέλεσαν μια τραγική απόκλιση από τις ηθικές αρχές του μαρξισμού. Πρώτη πράξη μιας οποιασδή-

ποτε μελλοντικής σοσιαλιστικής κυβέρνησης πρέπει να είναι η κατάργηση της θανατικής ποινής.

Ζούμε μια από τις πιο επικίνδυνες στιγμές της ανθρώπινης ιστορίας. Ο κομμουνισμός, παρ' όλα όσα διαπράχθηκαν στο όνομά του και παρά την κατάρρευση του υπαρκτού κακέκτυπου αποτελεί μια ιστορική δυνατότητα. Αλλά τα σημερινά φοβερά μέσα καταστροφής έχουν ήδη φέρει την ανθρωπότητα στο χείλος της αβύσσου. Όπως γράφει ο διαπρεπής σύγχρονος φιλόσοφος István Mészáros, δεν υπάρχει εγγύηση για μια θετική λύση των σημερινών κοινωνικών ανταγωνισμών. Όπως ρητά αναγνωρίζει το σύνθημα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα», η σημερινή διαπάλη μπορεί να οδηγήσει στην κοινή καταστροφή των αντίπαλων τάξεων⁷¹. Η σκοτεινή αυτή πρόβλεψη του *Μανιφέστο* αποτελεί επίσης μια δυνατότητα. Το ποια από τις δύο θα πραγματοποιηθεί, θα εξαρτηθεί από την οργάνωση και την πάλη του νεότερου προλεταριάτου, που αποτελεί ήδη την πλειοψηφία του πληθυσμού τουλάχιστον στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες.

Σημειώσεις

1. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, Ed. Sociales, Paris 1971, σ. 60.
2. K. Marx, *Le Capital*, Editions Sociales, Paris 1975, VII, σ. 206.
3. Kant, *La Raison Pratique*, P.U.F., Paris 1963.
4. K. Marx, στο Marx-Engels, *On Literature and Art*, Moscow 1976, σ. 189.
5. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 71.
6. Βλ. Yvon Quiniou, «La morale comme fait d'évolution», ελλ. μετ. *Ουτοπία*, τ. 22, Σεπτ-Οκτ. 1996.
7. G. Lukács, *The Ontology of Social Being*, 2, Marx, Merlin Press, London 1978, σ. 70.
8. K. Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, Ed. Sociales, Paris 1957, σ. 152.
9. F. Engels, *L. Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande*, Ed. Sociales, Paris 1966, σ. 55.
10. Βλ. σχετικά το άρθρο του Β.Α. Βάζιουλιν, *Ουτοπία*, τ. 30, Μάιος-Ιούνιος 1998, σ. 143.
11. Βλ. Τόμας Μόρους, *Η Ουτοπία*, Κάλβος, Αθήνα 1984.
12. K. Marx, *Le Capital*, op.cit, II, σσ. 105, 108, 180-181 και αλλού.
13. K. Marx, *Ibid*, II, σ. 77.
14. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 71.
15. I. Mészáros, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Ράππας, Αθήνα 1973, σσ. 200-203.
16. *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Ηριδανός, χ.χ., σ. 42.
17. Βλ. σχετικές μελέτες στην *Ουτοπία*, τ. 17, Σεπτ-Οκτ. 1995.
18. Για την κρίση της αστικής φιλοσοφίας, βλ. Α. Γκέντε, *Η φιλοσοφία της κρίσης*, Σύγχρονη Εποχή, 1994.
19. G. Lukács, *The Ontology of Social Being*, op.cit., 2, Marx, σ. 160.
20. Πολλά στοιχεία θα βρει ο αναγνώστης στο αφιέρωμα για την *Οικολογία*, του περιοδικού *Ουτοπία*, τ. 26, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1997.
21. K. Marx, *Contribution à la critique...*, op.cit., σ. 5.
22. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 70.
23. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, Στάχυ, Αθήνα 1992.
24. K. Marx, *Le Capital*, op.cit, I, σσ. 18-19.
25. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 68.
26. Β. Ι. Λένιν, *Τι να κάνουμε*; Θεμέλιο, Αθήνα 1964, σ. 53.
27. A. Gramsci, *Gramsci dans le Texte*, Ed. Sociales, Paris 1975, σ. 162.
28. E. Bitsakis, στο *The Human Predicament*, D. Razis (ed.), Prometheus Books, N.Y. 1996, σ. 149.
29. K. Marx, *Contribution à la critique...*, op.cit., σ. 4.

30. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Θεωρία και Πράξη*, 4η έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 1998.
31. I. Mészáros, *Science and Society*, 62, No 3, 1998, σ. 418.
32. K. Marx, *Le Capital*, op.cit., I, σσ. 62-85.
33. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 50.
34. *Ibid*, σσ. 399-400.
35. K. Marx, *Le Capital*, op.cit, I, σ. 25.
36. K. Marx, *Ibid*, I, σ. 75.
37. Βλ. Y. Quiniou, *La Pensée*, 303.
38. Μαξ-Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Gutenberg, I, σ. 81.
39. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1253α, σσ. 31-36.
40. G. Lukács, *The Ontology...*, op.cit., 2, Marx, σ. 80. Βλ. επίσης, Φ. Ένγκελς, *Διαλεκτική της Φύσης*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.
41. Βλ. M. Koukkou-Lehmann, «Models of Human Brain Functions and Paranoid Elements in Human History», Delphi Conference Report, June 1996.
42. *American Psychologist*, October 1990, σ. 1167.
43. F. Jacob, *La Logique du Vivant*, Gallimard, Paris 1970, σ. 338.
44. Για μια κριτική του βιολογικού αναγωγισμού, βλ. R-C. Lewontin, *Biology as Ideology*, Harper, N.Y. 1991.
45. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 70.
46. Για την ανθρωπίνη φύση και ουσία, βλ. E. Bitsakis, στο *The Human Predicament*, op.cit., σ. 149. Γενικότερα βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, 3η έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 1991.
47. L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Paris 1975, σ. 227 και επ.
48. Βλ. L. Althusser, *Eléments d'Autocritique*, Hachette, Paris 1974.
49. Για μια κριτική της δομικής ιδεολογίας, βλ. 1) Henri Lefebvre, *L'Idéologie Structuraliste*, Ed. Anthropos, Paris 1971. 2) Lucien Sève, *Structuralisme et Dialectique*, Ed. Sociales, Paris 1984.
50. Βλ. K. Marx, *Manuscripts de 1844*, Ed. Sociales, Paris 1962, σ. 68.
51. Marx-Engels, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σσ. 94-96.
52. H. Lefevre, *Le Temps de Méprises*, Stock, Paris 1975, σ. 20.
53. K. Marx, *Le Capital*, op.cit., VIII, σσ. 198-199.
54. A. Gramsci, *Gramsci dans le texte*, op.cit., σ. 403. Για το ρόλο των διανοουμένων, βλ. Α. Χρύσης, *Φιλοσοφία και Χειραφέτηση*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα 1996.
55. J. Lacroix, *Marxisme, Existentialisme, Personnalisme*, PUF, Paris 1962.
56. Για μια απόπειρα ερμηνείας της φύσης αυτών των καθεστώτων και των αιτίων της κατάρρευσης, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανέται*, op.cit.
57. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, op.cit., σσ. 214-215. Επίσης *Οντοπία*, τ 26, 1997.
58. M. Merleau-Ponty, *Les aventures de la Dialectique*, Gallimard, Paris 1955, passim.
59. Βλ., π.χ., Αποστόλου Παύλου, *Επιστολές προς Εφεσίους και προς Κορινθίους*, όπου ο απόστολος εντέλλεται στους δούλους «δεσπότης υποτάσσεσθαι, εν πάση περιπτώσει ευαρέστους είναι, μη αντιλέγοντες».
60. Marx-Engles, *L'Idéologie Allemande*, op.cit., σ. 61.
61. K. Μαξ, *Η 18η Μπρουνιά...*, Ηριδανός, Αθήνα 1977, σ. 15.
62. Βλ. Kant, *La Raison Pratique*, op.cit., σ. 130.
63. J. D'Hondt, *La morale du matérialisme* (δημοσίευμα του Πανεπιστημίου της Ρουέν).
64. G. Lukács, *The Ontology...*, op.cit., 2 Marx, σσ. 103 και 142.
65. Βλ. Y. Quiniou, *Οντοπία*, op.cit.
66. Για τις σχέσεις πολιτικής και ηθικής, βλ. Γ. Μανιάτης, *Πολιτική και Ηθική*, Στάχυ, Αθήνα 1995.
67. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανέται*, op.cit. Του ίδιου, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, op.cit.
68. Για τα προβλήματα αυτά, βλ. Y. Quiniou, op.cit. Του ίδιου, *La question morale dans le marxisme* (δακτυλογραφημένο). Του ίδιου: *La question du progrès a parti du partit communiste* (δακτυλογραφημένο).
69. K. Jaspers, *Introduction à la philosophie*.
70. J. Lacroix, *Marxisme, Existentialisme, Personnalisme*, op.cit. σ. 47.
71. I. Mészáros, *Science and Society*, 62, Φθιν. 1998, σ. 419.